

צבי הרמן שפירא – כסופר-השכלה

עם גילוי ספרו האנטי-חסידי שנגנו

ישעיה תשבי

בחוברת הבאה אביא מתוכה את הפרק החמישי והאחרון, פרק "כיצד מרקדין"³. לשם בירור הב-עיות הכרוכות בפרשה זו אביא את כל הידיעות ואנסה להבהיר אותן. סדר ההבאה הוא לפי סדר הזמנים בחיי שפירא, שהידיעות מתייחסות אליהם.

הידיעה הקדומה בזמן, ולדעתי גם הראשונה במעלה, נמצאת בזכרונותיו של א. י. פאפירנא.⁴ במסיבת-שבת של חבורת משכילים, מתלמידי בית-המדרש לרבנים בוויילנה, בחדרו של פא-פירנא, ששפירא נתאספן אצלו בשהותו בעיר בשנת תרכ"ז בתחילת גודויו בנתיבי ההשכלה, "כיבדוהו" לשאת דרשה פארודיסטית, כמנהג אחד מבני החבורה מפעם לפעם, ש"היה אמן מצוין לחקות את המגידים והדרשנים, ובדרשו-תיו גיבב עלינו אגדות ומדרשים, שלא נאמרו מעולם, אבל שראויים להאמר". שפירא דחה את ה"כיבוד" בטענה: "לא מקהל הדרשנים אנכי... ולא מבעלי אגדה ומדרש". בקריאה "חריף הוא, מפלפל הוא" כפו עליו לומר "הדרן"⁵ מחודד. לאחר שה"הדרן" נתקבל בהתפעלות, "וירבו לה-ל ולשבח את ידיעותיו של שפירא בתלמוד", ענה ואמר: "אם תדמו, אדוני, למצא בזה עדות על ידיעתי האמתית בתלמוד, תשגו מאד... ה-הדרנים' ו'החילוקים' — המה מעשה להטים וא-

א. ידיעות על מסכתות פארודיסטיות של שפירא בזכרונות ובדיונים על חייו ויצירתו של פרו-פסור צבי הרמן שפירא נזכרים כתבים שהיו ב-אמתחתו, שלפי רמזי האיזכורים היו חיבורים סאטיריים בצורת פארודיות על מסכתות התל-מוד. כל האיזכורים מצויים בנקרולוגים ובשר-טוטים ביוגרפיים, שנתפרסמו בשנים 1898-1899 (תרנ"ח—תרנ"ט), סמוך למותו של שפי-רא, חוץ משירו של א. ב. גוטלובר שנדפס בחיי בעל המסכתות. במאמרים הרבים על שפירא, ש-נכתבו אחר-כך, לא מצאתי זכר למסכתות ה-פארודיסטיות. מן הסתם נחשבו לאבודות,¹ ולא ראו אפוא צורך לעסוק בהן. יוצא מכלל זה הוא ישראל קלויזנר, שבחוברת הביוגרפית שלו חזר ודן בחיבורים הפארודיסטיים על-פי הידיעות מ-סוף המאה ה"ט"², אך מבין חמשת המקורות לי-דיעות אלו נעלמו ממנו שניים (זכרונות פאפיר-נא ושירו של גוטלובר), ואף בשלושת המקורות האחרים לא נגע אלא בנגיעה קלה.

אגב חקירותי בכתבי פולמוס נגד החסידות גיליתי בכתבי-יד אחת המסכות הפארודיסטיות.

¹ באנציקלופדיה היהודית הרוסית ברוקהויז-עפרון (XV, עמ' 913-914), וב- Jüdisches Lexikon (IV/2, עמ' 148) נאמר, שבעובונו של שפירא נש-אר בכתבי-יד חיבור עברי בשם "מסכת חסידים". כנראה ציון זה אינו מבוסס על ידיעה מיוחדת, אלא הוסק מדברי ר. בריינין בשם שפירא. מאמרו של בריינין רשום בביבליוגרפיה באנציקלופדיה היהודית הרוסית. ועיין להלן, עמ' 456.

² עיין י. קלויזנר: קרקע ורוח, חייו ופעלו של פרו-פסור צבי הרמן שפירא (ירושלים תשכ"ו), עמ' 20, 21, 47. במאמרי "ההשכלה בחיי צבי הרמן שפירא", הנמצא אתי בכתובים, בירתתי במפורט את פרשת חיי שפירא בשנות משכילותו, אבל די-לגתי על פרשת המסכתות הפארודיסטיות, שביורון נועד למאמר זה.

³ בפרסום חלקי זה לא הכנתי לדפוס אלא את ה-טכסט הפנימי, "משנה" ו"גמרא", בהשמטת ה"פי-רושים" וה"הגהות", בצירוף עמוד אחד בתצלום. בדעתי לפרסם את המסכת כולה על כל חלקיה בצורת ספר, עם פרקי ביוגרפיה ותעודות.

⁴ זכרונות אלה נתפרסמו בראשונה ב"המליץ", 1899, גליונות 62, 68, 76, 77, ונדפסו מחדש ב"כל הכת-בים" של פאפירנא, מהדורת י. זמורה (תל-אביב תשי"ב), עמ' 175-193. ההבאות הן על-פי ההדפסה השנייה.

⁵ דרשה מפולפלת לכבוד סיומה של מסכת.

מ ס כ ת

~~תלמוד~~
עירי
מן

תלמוד פורי

עם שירי ומסורת אשכנזי מסביב ימינו אשר אשכנזי הולך אחריו המסורת
והשקל ז"ל:

ונתוסף אל חובי האבות ואבות אבותי שהיה"ל חבתי/אשר (אחסי ימינו)
האבות היחידים והש"ל אלוהים ואליהם הש"ס
כאן קטלוג הקטלי.

כמו

אשר קטלי אצל החתום אפרים הערשארן.
~~דעם האני עתה יאר פני תבד~~
~~הערשארן לבית עשירי~~
תעק
בעיר הבירה

בערלין

בשנת

הדר לכל חסיד מנבוא ועד כהן
לפרט קטן.

1935

קניס א א י

השקל ז"ל (אחסי ימינו) ז"ל

"שיריים" או "חסידים"⁸, שנכתבה לפני בואו של שפירא לווילנה, היינו בזמן ישיבתו בקובנה לאחר שעזב את הרבנות, או קודם לכן.⁹ נמצא שלפחות אחת המסכתות, בשלימותה או בחלקה, בצירוף חיקויים לפירושי התלמוד ובכללם המהרש"א, היתה מוגחת במוזותו של שפירא בשנת תרכ"ז. גם שפירא וגם בני החבורה ראו בחיבור פארודיות מוצלחות, המעידות על שליטה מלאה בסגנונם ובדרכי חשיבתם של חכמי התלמוד והמפרשים, והשומעים התרשמו במיוחד מחידודי המהרש"א המדומה. בכל התיאור מוצגת המסכת כקאריקאטורה סאטירית של שיטת הפלפול וספרותה, ואין זכר למגמה אנטי-חסידית, זולת השמות "מסכת שיריים" ו"מסכת חסידים". כך הדבר גם בשאר הידיעות, להוציא את שירו של גוטלובר.

השיר כלול בקובץ הגדול של שירי גוטלובר, בשם "על ס' מסכת חסידים" (כ"י)¹⁰. תחת הכותרת כתוב: "שחבר ע"ד התול (זאטירה) החכם הערמאן שפירא (כעת [תרנ"א] דאקטאר הערמאן שפירא דאצענט)". השיר ערוך בששה בתים. בשלושת הבתים הראשונים – שבח כללי למי שמוכיח ומדריך בטוב לב ושמה ב"התולים", וגינוי המוכיח אשר "יאנח, יאנק, יורד בבכי".

⁸ יש מקום לשאול האם ציון שני שמות אלטרנאטיביים מורים, שאותו חיבור נקרא גם "שיריים" וגם "חסידים", או שמא הוא מעיד על אי-ודאות בזכרוננו של פאפירנא, שבעת פרסום זכרונותיו כבר היה לפניו מאמרו של ליליינבלום, שבו יוחסו שני שמות אלה לשתי מסכתאות שונות. עיין להלן, עמ' 560-561.

⁹ ועיין להלן, עמ' 564, הע' 40.

¹⁰ א. ב. גוטלובר: כל שירי מהללאל (ווארשא תרנ"א), ספר ראשון, עמ' 123-124. J. Davidson בספרו Parody in Jewish Literature (ניו-יורק 1907), עמוד 243, מספר 162, ציין הזכרת כתב-יד של "מסכת חסידים" ב"כל שירי מהללאל", ו"נוסף לכך ציין מאמרו של ר. בריינין ב"השלוח", כרך ד', עמ' 185. פועה שלוח-תורן הזכירה את השיר בספרה "א. ב. גוטלובר ויצירתו הפיוטית" (תל-אביב 1958), ואף הביאה קטעים מתוכו (עמ' 11, 88), אך לא שמה לב כלל, שהשיר נכתב לכבוד ידידו המפורסם צבי הרמן שפירא שבח חיבורו.

חיות עינים... אולם על ידיעתי האמתית בתלמוד ונושאי כליו יעיד הספר הזה—בדברו הוציא ממלחתו חוברת אחת בשם 'מסכתא שיריים' או 'חסידים' עם פירש רש"י, תוספת ומ' הרש"א—בספר הזה תראו את התלמוד הבבלי וכל אחד ממפרשי בצביונם האמתי, בסגנונם ודרך עיונם של כל אחד ואחד". שפירא נענה לבקשת החבורה, והוא קרא את המסכתא שלו ומפרשיה בהתפעלות עצומה ובכובד ראש כריש מתיבתא⁹, וכ"כ היה מתפעל בעצמו מחידודיו, עד כי לפיה"ג שכח בעת קריאתו, כי לא את התלמוד ונושאי כליו הוא קורא, כי אם בקורת זעומה ואיזמה עליהם, או יותר נכון, הקריקטורה שלו". כשסיים שפירא את הקריאה "באיזה תוספת" שאל: "מה היה להמהרש"א להקשות ע"ז ומה לתרץ?". העלו קושיות ותירוצים, אבל לא נחה דעתו מהם, "ואז קרא בנצחון את המהרש"א שלו, וכלנו היינו מוכרחים להודות, כי קושיותיו יותר חזקות ותירוציו יותר מתקבלים על הדעת". חלק ממאמרי "המהרש"א" של שפירא "פסקו ב"יש לישיב בדוחק". שפירא המשיך במשחק ושאל: "איך יש לישיב?". סתר את כל התשובות של המסובים "ובגאון באר לנו את 'שובו' הוא". כשחזר ושאל: "אבל מדוע יכונה הישוב הזה 'בדוחק'? איזה דחקות תראה בו?", סירבו בני החבורה להוגיע עוד את מוחם. שעשוע החידושים בחריפות פלפולית הגיע לקצו, ושפירא רגז והתקצף. "כלנו שחקנו במלוא פינו להתפעלות של שפירא ולקצפו. ואחד מן החבורה אמר: הן זה שפירא — מהרש"א חי הוא, מהרש"א מכף ראשו עד קדקדו; תורת המהרש"א ודרך עיונו באו בתוך מעיו ויהיו לעצם מעצמו, לבשר מבשרו. מני אז קורא לו בשם 'מהרש"א', ושם הכבוד הזה נשאר לו כל ימי שבתו אתנו בוויילנא".⁷

כאן מדובר על מסכת אחת בשם כפול,

⁹ עד סוף תרכ"ד בקירוב, שנתו העשרים וארבע, היה שפירא רב וראש ישיבה בעיירה בליטא. עיין י. קלויזנר, שם, עמ' 12; מאמרי "ההשכלה בחיי צבי הרמן שפירא".

⁷ זכרונות פאפירנא, עמ' 184-185.

למדים אנו, שבזיטומיר התיידד עם גוטלובר ומסר לו את כתביו לעיון, ואף גילה לו את תכניתו לפרסם אותם. תוכן השיר מורה, שהיה מכוון להודיע ברבים את שבחה של "מסכת חסידים" לקראת הופעתה בקרוב. המסכת מכונה בשם אחד בלבד, ואין זכר לכינוי "מסכת שיריים".

גוטלובר ראה בחיבורו של שפירא סאטירה משכילית, המכוונת למחוך את אויבי ההשכלה משני צדדים, חסידים ולמדנים ("מתחסד ומפולפל גם יחד"), ובתמימות כנה או מעושה ציפה, שב-כלי-זיון ספרותי זה יצליח שפירא להכניע את "הזדים היהירים" ולהרוס את שלטונם ("לדכא אולת" וכר). לעומת זה השתדל לטשטש את הלעג הליצני שבהעוויות הפארודיסטיות כלפי התלמוד, כדי לסתום את פיות המקטרגים, העתידיים להאשים את המחבר בחילול הקודש.

הידיעה הקרובה בזמן נתונה בדברי ליליינב-לום, שהם עדות עובדתית יבשה. "המנוח [שפירא] בא לאדעססא בשנת תרל"ב... מטרתו, לפי דב-ריו אז, היתה: לסדר לדפוס את המסכתות הקטנות שחבר בדרך לצון (בסגנון 'מסכת עניות' לה-

ציוני המרכזי בירושלים, שלפנייתו אל ח. ז. סלונגימסקי, מנהל בית-המדרש לרבנים בזיטומיר עד סגירתו בשנת 1873, קיבל תשובה כי "נסעת נגד דעתו ורצונו לבארדיטשוב ומשם לאדעססא לקבץ חתומים על ספר (הודיעני נא מה ענין הספר הזה, אם הוא חבורך או חבור איש אחר), ו-יותר לא ידע ממך מאומה". שמונה שנים אחר-כך, בשעה ששמו של שפירא התחיל להתפרסם בזכות הישגיו המדעיים, כתב לו חז"ס להיידל-ברג (איגרת מז' בכסליו תר"מ): "זכורני כי מאז שמת פניך מזיטאמיר ללכת לאדעססא בדבר הדפסת ספרך, לא אחת ושתיים דברנו אודותיך כי איש בעל כשרונות גדולים יאבד מטרתו חנם, ועתה הודות לאל כי קמת, עשית חיל". סלונגימ-סקי ידע יפה מה טיבו של הספר, וכפי שיתברר להלן, עמ' 565 אף אישר אותו להדפסה, אבל העלים את הדבר מאביו של שפירא. עיין איגרות חיים זעליג סלאנימסקי (חז"ס), מהדורת ח. ר. רבינוביץ ("ארשת", ד' תשכ"ו, עמ' 456). המ-הדיר לא עמד על טיב הספר, ששפירא היה חפץ להדפיסו. ועיין מאמרי "מלחמת דעות במערכה משפחתית בחיי צבי הרמן שפירא", שיתפרסם במקום אחר בצירוף תעודות לתולדות חייו.

בשלושת הבתים האחרונים — התייחסות ישירה לשפירא ולחיבורו, מבחינת מגמתה וסגולותיה של "מסכת חסידים". אביא בתים אלה כצורתם בשלימות:

זה הוא משפטי גם על זה הספר,
כתבו שפירא נתן אמרי שפר,
וביסרו זד יהיר הפליא מעשהו;
בין צורי מכשול לקט אבני קלע,
ולהוציא מי ישע הכה הסלע,
והיה כמשוגע ממראה עיניהו,
קורא מתחסד ומפולפל גם יחד,
לבל ידע אם יצחק אם ירגו מפחד.
ידעתי כי רבים בשפה יפטירו,
יגיעו ראשם ומלים יכבירו,
כי חלל קדש, דבר אדני בזה;
אולם שופט כזה לא ישפוט בצדק,
תחת שושנה עלה בידו חדק,
יראה תהפוכות ונכוחות לא חזה;
לא לעג לתלמוד, לתהלה לא שמו,
כי אם לאוילים, ובחרבם הכמו.
לכן פי למחבר תודה יביע,
בשירי אודנו, תהלתו אשמיע,
לעשות כמוהו לא רבים יחכמו;
לך ידידי בכוחך זה לדכא אולת,
לא תוסיף עוד להיות בכל מושלת;
יקיצו אוילים משנתם נמו,
יבושו בושת אולתם יעזובו,
יודעו כולמו דברייך מה-טובו.

מתחת לשיר רשום: "זיטאמיר תרל"ב". לא יכולתי לקבוע אם השיר נדפס לחוד בכתב-עת, אבל ברור לי שנועד לפרסום מייד. מאמצע תרל"א עד אמצע תרל"ב בקירוב ישב שפירא בזיטומיר ועמד להכנס לבית-המדרש לרבנים¹¹, ובאותו זמן היה גוטלובר מורה לתלמוד במוסד¹². בתרל"ב נסע שפירא מזיטומיר לאודיסה, ותכ-ליתו העיקרית בהעתקת מושבו היתה, לפי הודעתו ולפי ידיעות ממקורות אחרים, לטפל בפרסום כתביו הפארודיסטיים בדפוס¹³. מתוך השיר

¹¹ עיין י. קליוזנר, שם, עמ' 20.

¹² עיין י. קליוזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ה' (ירושלים תש"ט), עמ' 346.

¹³ הידיעות המפורטות ביותר נמצאות במאמרי לי-ליינבלום וקליוזנר (עיין להלן, עמ' 561). אביו של שפירא ר' שלמה ערווילקער כתב לבנו במכתב מיום י"ז באדר תרל"ד, הנמצא בארכיון ה-

סידות, ואף לא כפארודיה דוקרנית לחשיפת מומי התלמוד ומפרשיו ולגינאי הלמדנים המתפלפלים. הן מוצגות כיצירות הומוריסטיות משובחות, שנכתבו לבדח דעת הקוראים "בדרך לצון" והצטיינו "בעומק ההיתול והחידוד המרחף עליהן", בהתאם לאופיו ולמצב-רוחו של שפירא באותן שנים, ש"היה חומד לצון... מלא אהבת החיים ובעל לב שמח"¹⁸.

במאמר ביוגרפי של יוסף קלוזנר מובאת ידיעה זו: "שפירא עובר מזיטומיר לאדיסה בשנת תרל"ב. לפי דבריו, רצה אז להדפיס שם את מחברותיו ההלציות 'מסכת חסידים', 'מסכת פדיון' וכדומה, שחיבר, כנראה, עוד בהיותו בוילנא בשנת תרכ"ז, בעקבות 'מסכת עניות' של ר' אייויק מאיר דיק, אחרי כי הסופר זאב שור¹⁹ מספר, שראה אותן כבר בהיותם שניהם בסוף תרכ"ז בברלין"²⁰.

אף כאן מדובר על כמה מסכתות, אבל קלוזנר לא ראה את החיבורים הפארודיסטיים, והשאלה היא אם דבריו בנידון זה אינם תלויים בנקרולוג של ליליינבלום, שאולי קרא אותן בדפוס או

מנוח אייויק מאיר דיק¹⁴), והן: 'מסכת שיריים', 'מסכת חסידים', 'מסכת פדיון', 'מסכת עקרות' ועוד, כולן כתובות בסגנון הגמרא ובפירוש רש"י ותוספות, כנהוג. המסכתות ההן היו אז לנגד עיני ועיני ידידי ה' צבי הכהן שערשעווסקי¹⁵ (עתה ברוסטוב), והתפלאנו לראות את עומק ההיתול והחידוד המרחף עליהן. מי שלא הכיר את שפירא אלא בדמות "הפרופיסור לחכמת השיעורים" ו"החובב ציון הנלהב, אשר באחרית ימיו היה תנים לבכות ענותנו", קשה לו להאמין, ש"היה חומד לצון בעוריו, אבל הדבר כך הוא באמת, הוא היה בימי עלומיו מלא אהבת החיים ובעל לב שמח". אך להדפיס את מסכתותיו לא היה בכחו, כי כיסו היה ריק לגמרי ולא היה לו גם במה לפרנס את עצמו. באווירה המסחרית של אדיסה "סופר או תלמיד חכם" אי אפשר היה לו להחזיק מעמד, אם "לא היה מוכשר להשפיל את כבודו ולחזור על הפתחים בשביל לאסוף 'חומים' על ספרו שבכ"י או למכור חבורו הנדפס", ושפירא "לא היה מוכשר להשפיל את כבודו". משמצא לו פרנסה בעבודה משרדית, אחרי מחלה ממושכת, חל בו שינוי, וישכח את מסכתותיו וגם מחכמת השיעור הסיח את לבו, ויהי אוהב ימים לראות טוב, וגם כשחזר ללימודים המתימטיים "לא דאג עתה להוציא לאור את מסכתותיו"¹⁶.

במקום חיבור אחד בשם יחיד או בשם כפול שומעים אנו כאן על סדרה של מסכתות, ארבע במניין "ועוד", ובראשן "מסכת שיריים" ו"מסכת חסידים" כשני חיבורים שונים. נוסף ל"גמרא" נזכרים "פירוש רש"י ותוספות", ללא חידושי "מהרש"א", המובלטים בתיאורו של פאפירנא¹⁷. לפי שמות המסכתות היו כולן בעלות מגמה אנטי-חסידית. אך ליליינבלום אינו מתאר אותן ככלי-נשק סאטירי למלחמת המשכילים בחסידים ובה-

¹⁸ תיאור זה, עליצות שובבנית בלתי-מופרעת בנעוריו שפירא כנגד כובד-ראש וקדרות בשנותיו הראשונות, אינו הולם את שאר התיאורים המתייחסים לתקופות שונות בחייו. הקווים המיוחדים מהירות מעצבות לשמחה, מדכאון להתלהבות, וחזור חלילה. עיין ל. ק. [י. ל. קנטור]: פרופסור הרמן שפירא ("לוח אחיאסף", תרנ"ט, עמ' 299-300); ר. בריינין: לתולדות הפרופיסור צבי שפירא ("השלוח", כרך ד', תרנ"ט, עמ' 183-185); ל. יפה: פרופ' הרמן שפירא (תל-אביב תר"ץ), עמ' 30-31. לפי התיאורים ההם נראה, שצדק קנר טור בציניו כי שפירא "מטבעו היה בעל מרה שחורה". אולי חל שינוי ניכר בתכונותיו ובהליכורו תיו בשנים שעסק במסחר באודיסה ובהרסון, ואותו שינוי משתקף בתיאורו של ליליינבלום.

¹⁹ עיין ש. ל. ציטרון: לקסיקון ציוני (ורשה תר"פ"ד), עמ' 712.

²⁰ י. קלוזנר: תולדות הפרופסור צבי (הרמן) שפירא ("הצפירה", 1898, גל' 149, עמ' 795). במאמר מקביל של קלוזנר ב"המגיד" ("השבוע"), 1898, גל' 14-12, 17, אין זכר למסכתות.

¹⁴ לעניין זה עיין להלן, עמ' 472, הע' 109.

¹⁵ עיין יוסף קלוזנר, שם, כרך ד' (ירושלים תשי"ד), עמ' 81, 86, כרך ה', עמ' 390.

¹⁶ מ. ל. ליליינבלום: ד"ר צבי (הרמן) שפירא ("השלוח", כרך ג', תרנ"ח, עמ' 570-571).

¹⁷ עיין לעיל, עמ' 453.

להגיה, שדברי קלוזנר עומדים בפני עצמם, ואם כן הדבר זוהי עדות שנייה לכך, ששפירא חיבר כמה מסכתות פארודיסטיות. מסכתות של קלוזנר, שהמסכתות נכתבו בשנת תרכ"ו בוויילנה, אינה מדוייקת, ויש להקדים את המועד לפחות לשנת תרכ"ו בקובנה.²⁵

הידיעה האחרונה היא מסוף תרנ"ז, פחות משנה לפני פטירתו של שפירא. לשאלתו של ר. בריינין, שביקר בהיידלברג ימים אחדים אחרי הקונגרס הציוני הראשון, על כתביו של שפירא בעברית, השיב: "יש אתי בכתובים גם ספרים, גם מאמרים, אבל עוד לא הכשרתים לדפוס, עוד לא גמרתים. יש אמנם תחת ידי ספר גמור בכל, והוא 'מסכת חסידים', אבל חלילה לי להוציא עתה דבר כזה מתחת ידי. לפנים לגלגתי על דברי חכמים, עתה הנני עפר תחת כפות רגליהם".²⁶

שוב נזכר ספר אחד בלבד בשם אחד, כמו בשירו של גוטלובר. הספר שביקש להוציא לאור בשנת תרל"ב ולא שיחקה לו השעה היה שמור אתו בסוף ימיו, כעבור עשרים וחמש שנים, אבל בינתיים גזר גניזה על יצירתו הפארודיסטית. שפירא חזר בתשובה בהיידלברג²⁷, והלעג על חכמי התלמוד ומפרשיו נחשב עתה לחטא בעיניו. גם ברשימותיו האוטוביוגרפיות²⁸ עבר בשתיקה גמורה על חיבוריו הפארודיסטיים. כוונת הגניזה בשתיקתו בולטת ברשימת כתביו, שערך בתרנ"ז (25.11.96) באיגרת 'לפרופ' מגדלשטם. שם הוא מציין גם חיבורים עבריים, שעסק בכתיבתם לפני בואו להיידלברג: "1) חדושים למסכתות שונות של הגמרא, כפי שלימדו אותן לתלמידים בימי

בכתב-יד, ואולי שמע את הדברים מפיו של ליליינבלום.²¹ קשה להכריע בשאלה זו. ציון הקשר בין המסכתות של שפירא לבין "מסכת עניות" והזכרת הידידות בין שפירא לליליינבלום סמוך לידיעה על המסכתות²², וכן סימני קירבה אחרים לדברי ליליינבלום במאמרו של קלוזנר, מטים את הכף להנחת תלות בין זה לזה. מצד אחר ברור, שקלוזנר שאב ידיעות אותנטיות חשובות ממקורות שלא היו תלויים בליליינבלום, ואולי גם לא היו ידועים לו, כגון יומנו ורשימתו האוטוביוגרפית של שפירא, שכנראה נמסרו לקלוזנר על-ידי הכותב, וידיעות ששמע מפיו בהיותו במחיצתו בהיידלברג.²³ גם הודעת קלוזנר בשם זאב שור²⁴ מורה, שהיו לו ידיעות על המסכתות ללא קשר עם ליליינבלום. לפיכך נוטה אני

²¹ באותן שנים היה קיים מגע אישי קרוב בין קלוזנר לליליינבלום. בבואו לתלמוד בהיידלברג הביא עמו מכתב המלצה מליליינבלום אל פרופ' שפירא. ר. א. עיין י. קלוזנר, שם, עמ' 58. מכתב ההמלצה מיום ט"ו אייר תרנ"ז נמצא בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים באוסף שברון, אוטוגרפים, ובו נאמר: "עתה באתי לבקש עזרתך, השגחתך וסיועך בעד האברך ה' יוסף קלוזנר (ההדגשה במקור — י. ת.), אשר שנה הרבה וקרא הרבה, והוא גולה למקום תורה, אשר יקוה למצוא אותה בבית הנבחר שאתה מכה בו. היה נא לו לאב ולמורה דרך... וימינך תסמכהו להשיג את מטרתו, כי ברכה בו, ובשקידתו וב' כשרונותיו יוכל להיות להועיל לעמנו". כשנה לפני בואו להיידלברג כבר כתב קלוזנר על שפירא בהערצה, בביקורת על מאמרו "חכמים הזהרו בדבריהם" ("אוצר הספרות", כרך ה', תרנ"ו, עמ' 312-314).

²² י. קלוזנר, "הצפירה", שם: "וגם שעורים אחדים להחיות את נפשו בדוחק מצא [שפירא באודיסה] רק בקושי גדול ובעזרת מר ליליינבלום (ההדגשה במקור — י. ת.), שהיה לידידו הנאמן של המנוח מאז ועד יום מותו".

²³ עיין "הצפירה", גל' 149, עמ' 794; גל' 150, עמ' 803.

²⁴ לא ברור היכן "מספר" זאב שור על היכרותו עם שפירא בברלין. האם הכוונה לדברים שבכתב או לסיפור בעל-פה? על-כל-פנים יש עניין בידיעה, שגם בברלין מסר שפירא את כתביו הפארודיסטיים לחבריו לקריאה. המועד "סוף תרכ"ז בברלין" אינו נכון, כי שפירא הגיע לברלין באמצע תרכ"ח, כפי שקבעתי במאמרי "ההשכלה בחיי צבי הרמן שפירא".

²⁵ עיין לעיל, עמ' 559.

²⁶ ר. בריינין: לחולדות הפרופיסור צבי שפירא ("השלוח", כרך ד', תרנ"ט, עמ' 185).

²⁷ עיין י. קלוזנר, שם, עמ' 29, 44-48.

²⁸ "רשימה אוטוביוגרפית" (כתבים ציוניים) של שפירא, מהדורת ב. דינבורג, ירושלים תרפ"ה, עמ' x-xvii; "חיי ומפעלי", איגרת של שפירא אל פרופ' מגדלשטם ("העולם", 1938, גל' מ"ב, עמ' 818-819). האיגרת תורגמה מגרמנית על-ידי ת. מוציקין.

והנספחים יש מחיקות והוספות, תיקונים ושינויים, ובחלק ניכר חסרים לגמרי הפירושים וההגהות המקיפים את ה"משנה" וה"גמרא". צורת האותיות אינה אחידה, ובמקומות רבים ניכר מאופן הכתיבה ומצבע הדיו, שהדברים נכתבו בזמנים שונים. אך אין ספק, שכל הנמצא בכתב היד, והנספחים בכלל, נכתב בידי המחבר צבי הרמן שפירא. קביעה זו מוכחת מכתב-היד עצמו ומהשוואת הכתיבות שבו לאיגרות שפירא שב-ידינו⁸⁸, אם כי מזמן לזמן, ואפילו באותו זמן, חלו שינויים בצורת כתיבתו.

בדף השער, המודפס כאן בתצלום, לפנינו שני גסחים. הנוסח הראשון, לפני המחיקות והתיקונים: "מסכת חסידים מן תלמוד פורי⁸⁴ עם פירש"י ותוספת ופסקי תוספת רבינו אשר ופסקי הרא"ש ופירוש המשניות מהרמב"ם זצ"ל. ונתוסף עוד חדושי הלכות ואגדות מהרש"א חכמת בן שלמה⁸⁵ וחדושי מהר"ם הגהות הב"ח והלבוש והגר"א וגליון הש"ס כמו בתלמוד הבבלי. כמו רעם האש⁸⁶ יאר פני תבל, הערמאן לבית שפירא,

היותי ראש ישיבה⁸⁹. 2) לפני כ-30 שנה⁹⁰ התחלתי בעבודה גדולה: לסדר את הספרות התלמודית העתיקה כולה (ההדגשה במקור — י. ת.) לפי האנשים והמקומות, ומקצתה לפי העניינים. באופן כזה יוצאים במקרים רבים קורותיה של אישיות לגמרי מאליהם". מסכת גנוזה אחת ניצלה מכליון ונתגלגלה והגיעה לירושלים, ובמצעותה נוכל להתבונן ביצירתו הספרותית ובמגמותיו המשכיליות של צבי הרמן שפירא, שהיו סמויות מעינינו עד עתה.

ב. מימצאים חדשים במסכת שבכתב-יד

המסכת הפארודיסטית שנשמרה היא בכ"י ירושלים 963 4°. כנראה כתב-יד זה נמצא בין שאר הכתבים מעזבונו של שפירא, שנמסרו לספרייה הלאומית והאוניברסיטאית⁸¹. גוף החיבור מכיל 29 דפים (58 עמודים) גדולים, הממוספרים באותיות עבריות מרובעות (ב—ל). לפני הטקסט — דף השער והקדשה בשני דפים, המכונים עם החיבור, ומצורפים אליהם דפים בודדים בלתי-מחוזרים⁸². ברוב הדפים של החיבור

זורה, המבורר בסמוך; טיטות של שני קטעים שבתוך המסכת הנדונה, בשלושה עמודים; טיטות של קטע השייך למסכת פארודיסטית אחרת (עיין להלן, עמ' 568), והוא יודפס במקום אחר; שורת אפוריזמים, בשני עמודים, שברצוני לפרסם אותם במאמר מיוחד. הקטע ממסכת אחרת רשום בעפרון בשתי עמודות, מעבר לעמוד אחד של האפוריזמים.⁸³ ביתר בירור במאמרי "מלחמת דעות במערכה מש-פחתית בחיי צבי הרמן שפירא".

⁸⁴ סורי — רוסי. החלפת "רוסיא" ב"סוריא" מצויה בספרות ההשכלה מטעמי צנזורה וכשימוש-לשון סאטירי. ראה לדוגמה "עמק רפאים" לריב"ל ("ילקוט ריב"ל", ווארשא תרל"ח, עמ' 134); "מסכת עניות" לא. מ. דיק, הקדמה ("כנפי יונה", בעריכת ש. זק"ש, ברלין תר"ח, עמ' 3).

⁸⁵ סירוס מכון של "חכמת שלמה", היינו חידושי מהרש"ל. הרשימה כולה היא העתק מקוצר משערי המסכתות בתלמוד בבלי. אין להניח שהתכוון להביא דברים בשם כל המפרשים הנזכרים. "והלבוש" נוסף מעל לשורה משום שמובא בשוליים.

⁸⁶ קודם היה כתוב בנוסח זה "רעם" במקום "רעם האש". בהוספת מלת "אש", הדרושה גם מבחינה עניינית ("הרעם" סתם אינו מאיר), האותיות שב-מלים "רעם האש יאר פני תבל" הן בדיוק אותיות השם שלמטה מהן: "הערמאן לבית שפירא".

⁸⁷ י. קלוזנר כתב, ללא ציון מקור: "שתי שנים רצופות (בשנות תרכ"ג-תרכ"ד) קרא לפני תלמידיו שעורים בתלמוד, ביחוד במסכת פסחים, אשר על אדותיה כתב מאות גליונות מלאים פלפולים חריפים, אבל כל הגליונות האלה גשרפו יחד עם שאר כתביו בשרפה שהיתה בקובנו בשנת תרכ"ו או תרכ"ז" ("המגיד" — "השבוע", 1898, גל' 13, עמ' 231; אותו עניין גם ב"הצפירה", 1898, גל' 149, עמ' 794, בשינויים קלים; במקום "פלפולים חריפים" — "חדושים ודרושים").

⁸⁸ אם ציון הזמן קרוב לדיוק עסק בחיבור מדעי זה על התלמוד בשנים תרכ"ז-תרכ"ו, בהיותו בקובנה ובווילנה, כלומר סמוך לזמן שכתב את הפארודיות לתלמוד. בהיותו בווילנה כתב מחקר היסטורי על הפרושים. עיין זכרונות א. י. פאפירנא ("כל הכתבים", תל-אביב תשי"ב, עמ' 187).

⁸⁹ ד"ר א. שבדרון (שרון), שטיפל בכתבים מעזבונו של שפירא, רשם בפתק המצורף לכתב-היד את ציוניו של J. Davidson על "מסכת חסידים", והעתיק את דברי שפירא המובאים במאמרו של ר. בריינין. עיין לעיל, עמ' 559, הערה 11; להלן עמ' 564, הערה 40.

הנני מביע את תודתי לד"ר מ. נדב, מנהל מחלקת כתב-היד, ולכל עובדי המחלקה, על סיועם בחיי פושי בארכיונים ובאוצר כתב-היד שבספרייה.

⁹⁰ הדפים הנודדים הם: דף ה"הורעה" וההגשה לצנ-

תוכנה⁴². כאן אצטמצם בציונים אחדים. ההקדשה מופנית לגביר אברהם קופרניק מקיוב⁴³, ששפירא ביקר בביתו שנה לפני כתיבת ההקדשה, בשנת תרל"א, וקיבל ממנו סיוע כספי. לשון הפנייה, בעמוד מיוחד, הוא: "אל כבוד האדון אברהם קופרניק, מנחה מזכרת אהבה וידידות, מגשה ברגשות תודה וכבוד מאת המחבר". החי-תימה: "על כן אודך בזה נגדה נא לכל עמי, כי רבות רחשו לך לב ונפש המחבר". בפסיקה הרא-שונה הביע שפירא תודתו לכל תומכיו וכתב: "ידעתי כי קטונתי מלהשיב לכם כעל כל, אשר גמלתם עלי. אבל בשלחי מעל פני כיום הזה את בכורי פרי עטי, הנני אומר קבל-עם, כי תקותי חזקה, כי ביום הגיעי אל מטרתי וייטב לי מעט, והיה החסד אשר הטיתם לי, והשיבותיהו אל אחי בני עמי, הגלחמים בעד נפשמ כמוני היום. והיה שכרכם כפול, כי חסד זרעתם ומשנה חסד תקצו". מכאן נראה, שהתרומות שקיבל מקו-פרניק ומגבירים אחרים ניתנו לו, לפחות בחלקם, לצורך פרסום ספרו.

בדף מיוחד, שחציו נקרע ואבד, מצויות ידיעות מאלפות, ואף מביכות, על הכנת מסכת זו לדפוס ועל מסכתות פארודיסטיות אחרות. בעמוד אחד כתוב: "הודעה. הנה נמצאות אצלי בכ"י ארבע מסכתות מן תלמוד סורי עם כל המפרשים החדו-שים וההגהות. ואלו הן: א) מסכת שירים [מעל למלה מחוקה: חסידים; ההדגשות במקור—י. ת.], בעלת חמשה פרקים; ב) מסכת מת-נגדים, בעלת שלשה פרקים; ג) מסכת אפיקורסים, בעלת ארבעה פרקים...". ציון שם המסכת הרביעית ומספר הפרקים שבה חסר⁴⁴. בעמוד האחר כתוב ברוסית: "יום 14 במאי 1872. מסכת חסידים, ז. א. על החסידות". אחר-כך בעברית: "חוברת ראשונה". ליד הת-

נתק בעיר הבירה בערלין בשנת הדר לכל חסיד מנביא ועד כהן לפרט קטן, ונדפס בזיטומיר בשנת חדלו לכם מצדיקים וחסידים וגבאים". הנוסח השני המתוקן: "מסכת שירים מן וכו', כמו שנמצא בכ"י אצל התורני אפרים הערשארן בעיר הבירה בערלין וכו'"³⁷. בחילופי הנוסח הוכנסו שני שינויים חשובים: א) החלפת השם "חסידים" ב"שירים"; ב) מחיקת שם המחבר והמצאת "מקור" למסכת בכתב-יד הנמצא בברלין כביכול. השם הבדוי "אפרים הערשארן" הוא "הערמאן שפירא" בחילוף האותיות³⁸. בכותרת שבראשי העמודים רשום בהתחלה (ב' ע"א — ח' ע"ב) "חסידים"³⁹, ואחר-כך עד הסוף — "שירים". השינוי השני מורה, ששפירא נרתע מקריאת שמו המפורש על המסכת. שנת ההעתקה היא תרכ"ט (1869)⁴⁰, השנה שבה למד שפירא בברלין. הגימטריה של שנת ההדפסה היא תרל"א (תרל"ו לפרט גדול). באותה שנה ישב שפירא בזיטומיר ועשה הכנות לפרסם את "מסכת חסידים" בדפוס⁴¹.

ההקדשה, מעין הקדמה, היא בעיקרה הצהרה תקיפה בשבח ההשכלה הלוחמת ונושאי דגלה. תעודה חשובה זו אפרסם במקום אחר ואברר את

³⁷ צורת הכתיבה מראה, שהמלים "ונדפס — וגבאים" נוספו אחרי כתיבת גוף השער, אבל אי אפשר לקבוע אם נוספו לפני שינוי שמות המסכת והמחבר, או בד בבד עם השינויים ההם, או שמא תוספת זו מאוחרת משינוי השמות. אף בשמות אין לומר בוודאות, ששם המסכת ושם המחבר שונו בבת-אחת. ועיין להלן, עמ' 565.

³⁸ ד"ר מ. נדב מצא את פתרונו של חידת הפסבדו-נים תוך כדי שיחה בינינו.

³⁹ דף ב' ע"א נמחק "חסידים" ללא הוספת "שירים", ח' ע"ב — "שירים" מעל למחיקה, בין שני הדפים — "חסידים" ללא מחיקה.

⁴⁰ מפליא הדבר שי. דודסון קבע בספרו Parody in Jewish Literature עמ' 243, מס' 262, ששפירא כתב את "מסכת חסידים" בברלין בשנת 1869-1870. המועד אינו נכון (עיין לעיל, עמ' 559), אבל הוא מתאים לשנת ההעתקה הרשומה בשער. לפי נוסח הציון ברור, שדודסון לא ידע כלום על כתב-היד, וכנראה קביעתו היא השערה גרידא על-פי שנת תרל"ב בשירו של גוטלובר. עיין לעיל, עמ' 560.

⁴¹ עיין לעיל, עמ' 560 להלן, עמ' 565.

⁴² עיין מאמרי "תפיסת ההשכלה והערכתה בכתבים של צבי הרמן שפירא", שיתפרסם בקרוב.

⁴³ עיין "האסיף", שנה ד', תרנ"ד, עמ' 160-161; E.J., א, עמ' 512.

⁴⁴ רק אותיות "...ים" נשתמרו בסוף השורה.

בציונים שבשולי הדפים ובתוך הפירושים נזכרים חיבורים פארודיסטיים אלו: מסכתות "מתנגדים", "צדיקים", "עקרות", "פדיון", "נקיות"; תוספתא סתם ותוספתות "שירים", "חסידים", "סתרי תורה". כל הציונים מתייחסים להבאות או לרמזי הבאות. במסכתות "עקרות" ו"צדיקים" רשום "דף", בתוספתא "שירים" – "פ", ללא השלמה; במסכת "מתנגדים" היה רשום מספר הדף והעמוד ונמחק; בתוספתא "סתרי תורה" כתוב "פרק בתרא", ובתוספתא "חסידים" נמצא ציון מלא: "פ"א הלכה י"ב".⁴⁹

בהשוואת הממצאים החדשים לידיעות שנמסרו על-ידי חבריו של שפירא מתעוררות כמה שאלות קשות: (א) מתי הוחלף השם "חסידים" ב"שירים", ובאיזה שם בחר שפירא באופן סופי? (ב) מה פשר הדבר שחידושי "המהרש"א", אשר חבורת המשכילים בוולגה התפעלו משמיעתם בשנת תרכ"ו, חסרים במסכת שבכתב-יד?⁵⁰ (ג) כיצד מתיישבת הודעתו של שפירא לברינין בשנת תרנ"ו, ש"מסכת חסידים" שבידו היא "ספר גמור בכל", עם מצב החיבור בכתב-היד, שרובו טיוטה בלתי-גמורה ובחלק ניכר הפירושים אינם קיימים כלל?⁵¹ (ד) שמות המסכתות, שלפי ליליינבלום טיפל שפירא בהכנתן לדפוס בשנת תרל"ב באודיסה, אינם מתאימות לרשימה שהוגשה לאישור הצנזורה.⁵² איני רואה דרך ליישב שאלות אלו בוודאות, ועלי להסתפק בהעלאת השערות סבירות.

בשמות המסכת שנשתמרה הנתונים מבולבלים. פאפירנא ידע בתרכ"ז על שם כפול, "חסידים" ו"שירים", בשנת 1872 נמסר לצנזורה השם "חסידים" ואילו ב"הודעה" שבאותו דף בעברית נמחקה מלת "חסידים" ונרשם מעליה "שירים", ובשנת תרנ"ז דיבר שפירא על "מסכת חסידים" בלבד. עלינו לומר, שסמוך להתחלת עיסוקו בכתיבת הספר כבר התלבט שפירא בקביעת שמו,

אריך: "No 3". בשני העמודים היו בוודאי תוספות בחלק שאבד.⁴⁵

שיערת, שהעמוד הכתוב בחלקו ברוסית הוכן לצרכי הגשת הספר לבדיקת הצנזורה, והתאריך שבראשו, 14.5.1872, מציין את יום התגשה. השערה זו נתאמתה בבירור בתוספת ידיעה חשובה. החל בדף י"ט ע"ב, לפני סיום פרק ג' (כ' ע"ב), ממוספרים העמודים בספרות ערביות בסדר הפוך, בדילוג על דפים אחדים.⁴⁶ בכל עמוד ממוספר רשומות בשוליים אותיות רוסיות אחדות. נתברר, שרשומות אלו הן חלקי מלים ושתי מלים שלימות (השמות: "ועליג יעקב"), המצטרפים למשפט זה: "הבודק ספרים עבריים מפקח על בית המדרש לרבנים זעליג יעקב סלונגי-מסקי".⁴⁷ הווה אומר: שפירא נסע מזיטומיר לאודיסה אחרי 14.5.1872, ולפני נסיעתו קיבל את אישור הצנזורה לספרו על-ידי רבו וידידו חיים זליג סלונמיסקי, שבזמן כהונתו בתפקיד מנהל בית-המדרש לרבנים בזיטומיר פעל גם כצנזור יהודי.⁴⁸ מיספור הדפים למפרע נעשה בשביל הצנזור הרוסי, ומטעם סמוי ראו צורך להעלים ממנו אחד עשר הדפים האחרונים ודפים י"ב ע"א – ט"ו ע"ב. מסתבר שבחלק שנקרע ואבד היה האישור הרשמי בחתימת הצנזור.

⁴⁵ בעמוד ה"הודעה", בסוף השורה שמתחת לשמות של ארבע המסכתות, נשתמרו האותיות "... ר המלחמו...". מכאן נראה, שבתוספת גיתו תיאור קצר של המסכתות.

⁴⁶ סדר המיספור: י"ט ע"ב-ט"ז ע"א – 81; ט"ו ע"ב-י"ב ע"א – ללא מיספור; י"א ע"ב – ב' ע"א – 289; ההקדשה והשער ודף ה"הודעה" והכתיבה הרוסית – 29-35. שני נספחים ממוספרים ביד אחרת בעפרון: 53, 54. מכאן שכמה נספחים אבדו בטלטולי כתב-היד.

⁴⁷ תודתי נתונה לד"ר מ. נדב, שהואיל לבדוק ולצרף את חלקי המלים הרוסיות ותרגם אותן לעברית. גם בדברים אחרים במאמרי הכתובים רוסית במקור נעזרתי בו. לא מצאתי במקום אחר, שסלונמיסקי נקרא זעליג יעקב.

⁴⁸ עיין י. קלזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד' (ירושלים תשי"ד), עמ' 123-124. יתכן שדעתו של סלונמיסקי לא הייתה נוחה מתכנתו של שפירא לפרסם את המסכת בדפוס, ואולי גם מטעם זה התנגד לנסיעת שפירא לאודיסה לאסוף חותמים על ספרו. עיין לעיל, עמ' 560, הערה 13.

⁴⁹ עיין להלן, עמ' 572, הערה 85.

⁵⁰ עיין לעיל, עמ' 559, להלן, עמ' 572.

⁵¹ עיין לעיל, עמ' 562, להלן עמ' 572.

⁵² עיין לעיל, עמ' 564.

לומר, שאותם חיבורים בלתי-ידועים לא היו גמורים, ואפילו לא הגיעו למידת השלימות החל-קית של המסכת שבידינו, חוץ מ"תוספתא סתרי תורה" שבציונה רשום "פרק בתרא". אני מניח כהשערה קרובה, שמכל החיבורים הנזכרים היו בידי שפירא טיוטות, מהן פרקים ומהן קטעים ארוכים או קצרים, ועל-כל-פנים היה בדעתו לכתוב את החיבורים. אם כך הדבר יש להוסיף "מסכת סתרי תורה", במקביל לתוספתא בשם זה, כי בוודאי לא חשב לחבר "תוספתא" ללא "משנה".

לפי שמוטיהן נחלקות המסכתות לשתי מערכות: כות: מערכה של עניינים ופעולות ("שיריים", "עקרות", "פדיון", "נקיות", "סתרי תורה"), ומערכה של אישים וקבוצות ("חסידים", "מת-נגדים", "אפיקורסים", "צדיקים"⁵⁷). מסכת "חסי-דים-שיריים" שבידינו שייכת לשתי המערכות. אפשר לקבוע בוודאות, שכל החיבורים היו מכוונים למלחמה בחסידות, פרט לשלושה הטעונים בירור: "תוספתא סתרי תורה", "מסכת מתנג-דים", "מסכת אפיקורסים".

בנוגע ל"סתרי תורה" יש מקום לסברה, לכ-

ואולי לא הגיע כלל להכרעה סופית. בשאלת חידושי "המהרש"א" יש מקום לחשוב על שתי אפשרויות: בידי שפירא היתה טיוטה שלא הגיעה לידינו, או: החידושים המפולפלים שהשמיע במסיבת המשכילים הומצאו על דרך האילתור בשעת השמעתם ולא הועלו כלל על הכתב. שפירא הגזים בתיאור המסכת כ"ספר גמור בכל", כי לא הגיעה לידי גמר מעולם. מידת ההגזמה מצטמצמת אם ניחס את התיאור לגופי ה"משנה" וה"גמרא" בלבד, הנמצאים בכתב-היד בשלימות במחיקות ובתיקונים.

השאלה הקשה והחשובה ביותר היא בשמות המסכתות האחרות. שאלה זו מתרחבת ומסתבכת לנוכח שמות החיבורים הפארודיסטיים הנזכרים בתוך המסכת שבידינו, שבחלקם אין להם זכר לא בידיעות ולא ב"הודעה". שמות אלה מסתכמים בארבע מסכתות ובשתיים או שלוש תוספתות⁵⁸, ויש להוסיף עליהם מסכת "חסידים-שיריים" ומסכת "אפיקורסים", שלא הובאו בספר. האם שמות אלה, שמספרם מגיע לעשרה בקירוב, מציינים חיבורים ששפירא עסק בכתבתם, או שמא אינם אלא שלטים פיקטיביים לכתבים שלא היו ולא נבראו, ואולי גם לא עלו במחשבה להיבראות? שלילת קיומם של חיבורים פארודיסטיים נוספים למסכת "חסידים-שיריים" בטלה בהחלט, משום שהיא מנוגדת להצהרתו המפורשת של שפירא: "הגה נמצאות אצלי בכ"י ארבע מסכתות" וכו'⁵⁴ ולהודעתו של ליליינבלום: "המסקנות ההן היו אז לנגד עיני" וכו'⁵⁵. אף אופן הבאת החיבורים בתוך מסכת "חסידים-שיריים" מורה, שלא היו נטולי מציאות⁵⁶. מצד אחר יש

⁵⁸ מספר התוספתות מסופק, כי אין לדעת אם תוספתא "חסידים" ו"שיריים" אחת היא או שתיים.

⁵⁴ עיין לעיל, עמ' 564.

⁵⁵ עיין לעיל, עמ' 561.

⁵⁶ אביא לדוגמה ארבעה לשונות מעניינים. ט' ע"א, "רש"י, ביאור "והאמר מר" שב"גמרא": "בתור ספתא מעשה בבו רבינו שהתחיל לצחק את העקר רות ולפקד[ן] כשהוא בן י"ב שנים התחילו העם מרנגין אחריו יצתה בת קול ואמרה כל מעשיו לא עשה אלא ע"פ אביו מיד נשתתקו אותן המרנגין בניזפה". ט"ו ע"ב (בשוליים רשום "צדיקים דף"):

"משום דתנו כיצד הרב מתפלל כולל כל דבר שהוא צריך בתפלת שמונה עשרה על החולים בברכת החולים על הגשמים בברכת השנים היה דבר שאין לו ברכה מיוחדת בתפלה כוללו בשמע קולנו חוץ מן העקרות שמוסיף עליהן ברכה בפני עצמה על החולים הוא מתפלל בתפלת שחרית על הגשמים בתפלת המנחה ועל העקרות בתפלת ערבית התפלל ערבית ובאה עקרה להפקד חזור ומתפלל נדבה באו שתי עקרות מתפלל שתי תפלות זו אחר זו ואפילו שלש ואפילו הרבה ואפילו לאחר הצות מפני שכל הלילה כשר לפקוד עקרות". בהמשך מובא נוסח התפילה המיוחדת לפקידת עקרות. כ"ה ע"ב, "תוספת": "דהא קי"ל במסכת עקרות כל הגשים נפקדות ע"י הרב חוץ מאשתו אמו בתו ואחותו". שם, "תוס' ישנים": "תימא דהכא משמע דפוקדין עקרות בקמיעות ובריש עקרות תנו האשה נפקדת בשלש דרכים בכסף בשטר ובביאה ואין לפרש דבשטר היינו בקמיעות דהא תנו התם בהדיא בשטר כיצד וכו'". בהבאות בשם "תוספתא סתרי תורה" ו"מסכת מתנגדים" אדון בסמוך. להבאות שבפרק ה' עיין בחוברת הבאה.

⁵⁷ אני משער, שזוהי המסכת הרביעית שהיתה רשומה ב"הודעה" וזכרה אבד בקריעת חלק מן הדרך. עיין לעיל, עמ' 561.

ספתא סתרי תורה" היתה מתוכננת לשמש כלי-זיין למלחמה נגד הקבלה והחסידות גם יחד, ואם כן בוודאי נדונו בה גם רעיונות חסידיים ספציפיים.

לגבי "מסכת מתנגדים" ו"מסכת אפיקורסים" השאלה העיקרית, שמן הדין להעלותה ושאפשר למצוא לה פתרון, היא: האם העוקץ הסאטירי שבהן היה מופנה נגד אורחות החיים של המתנגדים המשכילים, בדומה ליחס אל החסידים והצדיקים במסכתות שלהם, או שמא כאן נקט שפירא בשיטה הפוכה והשתמש בשבט הביקורת להכות ביריבי המתנגדים והמשכילים, מתוך יחס חיובי אל נושאי המסכתות? היחסים בין החסידים לבין המתנגדים והאפיקורסים המשכילים חוזרים ונשנים ב"מסכת חסידים", ובמערך זה מוצגים המתנגדים והמשכילים בדרך כלל כצמד של נרדפים בעלי תכונות חיוביות, כנגד רודפיהם החסידים המרושעים. אך תוך כדי דיבור ניכר, שיחסו של בעל המסכת אל המתנגדים כש-לעצמם ובהשוואה אל המשכילים אינו חיובי, ולעיתים נפליטים מעטו רמזי ביקורת קשה כלפיהם, מה-שאינ-כן כלפי האפיקורסים. הערכה זו באה לידי ביטוי ברור בהסתמכות על "מסכת מתנגדים". ב"גמרא" (ה' ע"ב) נאמר: "א"ר כוזיבא כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למתנגד רישא דצלמא⁶⁰ ולאפיקורוס בעל ראתן⁶¹ ... תניא אידך א"ר כוזיבא כשהלכתי לאשור היו קורין לאפיקורוסים ברלינים⁶² ולמתנגדים כלבי

אורה, ששם זה נקרא על כתב-פולמוס נגד הקבלה והמקובלים, ללא התייחסות ישירה לחסידות ולתורתה. לשון ההבאה היא (כ' ע"א): "סבר לה כי האי תנא דתניא⁶⁶ משרבו המחלוקת ותלמידים שלא שמשו כל צרכם נתרבו דורשי תילי תילין של הלכות ומגלי פנים בתורה שלא כהלכה ונעשו בישראל אגודות אגודות ותורה נעשית כשתי תורות משרבו סתרי תורה רבו הצבועים ונתמעטה הבקורת פסקו אנשי אמנה ורבו סופרי ספירות וטובלי שחרית עושים מעשה זמרי ומתכסים בטלית של תלמיד חכם שלחו יד באלהים ועל אל אלים יכבירו מילין ואומות העולם מה הן אומרין [יחזקאל כה, ח] הנה ככל הגוים בית יהודה ונמצא שם שמים מתחלל ועליהן הכתוב צווח ואומר [דברים ו, ד] שמע ישראל ד' אלהינו ד' אחד אחד ולא שנים אחד ולא שלשה אחד ולא עשרה אלא אחד ממש". מבחינה רעיונית זוהי התקפה הריפה על תורת הספירות, יסוד היסודות של תורת הקבלה. המגמה האנטי-קבלית מובלטת עוד יותר בפירוש "רש"י": "שלחו יד באלהים. שחלקוהו לעשר ספירות ומדרו שיעור קומתו וזיווגו לו את השכינה וכיוצא בדברי תפל". טענת הגויים מבוורת "שגם הם [היהודים] מאמינים באחדות הרבוי כמונו [הנוצרים]"⁶⁸. אולם כמה דברים שבגוף המאמר ("משרבו המחלוקת ... רבו הצבועים ... וטובלי שחרית ... ומתכסים בטלית של תלמיד חכם") באים ללמד, שמבחינה מעשית אקטואלית מכוונת ההתקפה נגד החסידים, שעושים את הקבלה פלסטר בהפיצם אותה בהמון ובהטיית ענייניה לצרכיהם. כוונה זו מפורשת בכיאר "רש"י" למלים "ונת-מעטה הבקורת": "שאם אתה אומר לו היאך אתה עושה כך וכך הוא אומר לך סוד כמוס יש בדבר ואין אתה זוכה להבינו". ההאשמה, שהצדיקים השתמשו בסודות הקבלה בדרך פסולה, מובאת גם במקומות אחרים במסכת. לפיכך נראה לי, ש"חור-

⁶⁰ פירוש "רש"י": "שיש לו צלם בראשו כלומר שכיון שאינו מאמין ברבנו הרי הוא כופר בעיקר וכאלו עובד עבודה זרה". "ראש-צלם" ("צלם-קאפ") ידוע ככינוי של גנאי לליטאים בפיהם של יהודי פולין, אבל כאן מושם הכינוי בפי החסידים לנגח בו את המתנגדים בליטא עצמה. ועיין להלן, הערה 63. ⁶¹ בשוליים: "עיין כתובות דף ע"ז [ע"ב]". יוסף פרל הסב כינוי זה על רבנים מתנגדים, בהסתמכות על "קיצור ליקוטי מוהר"ן תנינא סימן קע"ד [מאהלוב תקע"א]". עיין "מגלה טמירין" (וינה 1819), כ"ו ע"א-ע"ב (איגרות ס"ה, ס"ז).

⁶² "רש"י": "עיר ידועה בארץ אשכנז ששמה ברלין ועוסקים שם בחכמות הצונות ולשונות נכריות ומשתדלים ג"כ שיהפשוטו אלו החכמות בשאר ארצות ונמצא שממנה יוצאת האפיקורוסות לכל העולם ועל שם כך נקראים האפיקורסים ברלינים".

⁶⁸ מעל למלים מחוקות: "כמאן דאמרי".

⁶⁹ במאמרי "מלחמת דעות במערכה משפחתית בחיי הרמן שפירא" ביררתי, שגם אביו ידע על התנגדותו לתורת הקבלה.

בהשכלה אפיקורסית, כפי שיתברר להלן ביתר פירוט.

ג. מבנה "מסכת חסידים" ומגמתיה

אחד הגורמים להחלפת השם "מסכת חסידים" ב"מסכת שירים" היה בוודאי בכך, שעניין חטיפת שירים ממאכלו של הצדיק בסעודותיו עם החסידים תופס מקום בולט בפרקי ה"משנה"⁶⁶, הקובעת את צביונה התימאטי של מסכת בש"ס. אך לאמיתו של דבר אפילו ב"משנה", ועל אחת כמה וכמה ב"גמרא", מנהג השירים אינו אלא משבצת אחת ביריעה רחבה של הליכות חסידות. בדומה לתלמוד, ובהפלגה יתירה, מצטרף עניין לעניין במסכת הפארודיסטית ומשתלבים זה בזה, עד שהנושא הראשי נעשה צדדי, ובפרק האחרון הוא נעלם כליל.

אסקור את סדר העניינים בפרקי ה"משנה" במסכת, בהבאת קצת לשונות לדוגמה גם מה"גמרא" ומהפירושים, בעיקר מארבעת הפרקים הראשונים שאינם מתפרסמים כאן. בפרק ראשון ("מאימתי חוטפין", ב' ע"א — י"ג ע"א) שש

שמיא⁶³. ב"רש"י" נתונות הגדרות ענייניות לצמד "מתנגד — אפיקורוס": "מתנגד. זה שאינו מאמין ברבנו הקדוש ובבורשט אבל מאמין הוא בפיקוד עקרות ובשאר נפלאות על ידי בעלי שמות ומכשף וקדר וכדומה והכי מפרש לה בהדיא במסכת מתנגדים... אפיקורוס. היינו שאינו מאמין בפיקוד עקרות על ידי נסים ונפלאות כלל ואומר על זה ועל כיוצא בזה הדברים כפשטן". הוזה אומר: "מסכת מתנגדים" היתה חיבור סאטירי בגנות המתנגדים, שנועד לחשוף את הפגמים והכיעור שבאמונותיהם ובאורח חיייהם של אנשי היהדות הרבנית האורתודוקסית⁶⁴. אך אין להעלות על הדעת, שבדומה לכך התכוון המחבר ב"מסכת אפיקורסים" לגלות את מומי המשכילים ולהקיעם, אלא הדעת נותנת שבאותה מסכת דיבר בשבח האפיקורסים והאפיקורסות. ראייה חותכת לדבר בקטע הפארודיסטי "ת"ר כל המתענה ביום הכפורים ה"ז מביא חרב לעולם", המצוי בין כתביידי, כאמור, שכולו האדרה צינית גסה של אפיקורסות קיצונית להלכה ולמעשה⁶⁵. בשנים ששפירא עסק בכתיבת המסכתות הפארודיסטיות היה דבוק בלב ונפש

⁶⁶ מנהג חטיפת שירים, המתואר ב"מסכת חסידים" בפרטי פרטים והוא ידוע ומפורסם בהווי החסידי, אינו נזכר כלל בכתבי הפולמוס הידועים של המתנגדים, ועד כמה שידיעתי מגעת גם בכתבי הפולמוס של המשכילים מיוסף פרל ובני חוגו לא בא זכרו. רק בסאטירה "חסידות וחכמה" של י. ערטער מצאתי רמז לעניין, ללא המונח "שירים": "אתה [הצדיק] תברך את הזבח, והאנשים היושבים ללחום אתך, באגרוף יכו איש את רעהו בעבור קבעת הכוס אשר שתית, בעבור הפתים והעצמות הנותרות על קערתך מן הלחם והבשר אשר אכלת" ("הצופה לבית ישראל", תל"אביב תש"ה, עמ' 22). הוא הדין במקורות חסידיים, דרושיים וסיפוריים, ואפילו מאמצע המאה ה"ט ואילך לא הרחיבו את הדיבור בנידון זה. לא מצאתי שום בירור מדעי לקביעת התחלתו ונסיבות התהוותו של מנהג זה, שנעשה תופעה בולטת ביותר בצביונה של הצדיקות המאוחרת. גם בדברים שנאמרו בספרים כעין מדעיים אין שום ידיעה, אפילו בדרך ההשערה, מתי והיכן צץ לראשונה פולחן השירים. עיין: T. Ysander: Studien zum Beschtschen Hasidismus (Uppsala 1933), pp. 306–317, 346–349; א. וורטהיים: הלכות והליכות בחסי"ד (ירושלים תש"ך), עמ' 167–169.

⁶³ "רש"י": "שחורצין את לשונם על רבנו ומדמים שעושים לשם שמים". בסיפור האנטי-חסידי של י. ל. גורדון: אחרית שמחה תוגה ("עולם כמנהגו", ספור שני, ווילנא תרל"ג), שעלילתו נרקמה מסביב לגירוש של ר' אהרן השני מקארליון, נזכרים דרך-אגב שני כינויי המתנגדים בליטא המובאים כאן: "כלבי דשמיא" (עמ' 73), "ראש צלם" (עמ' 96). לרקע הסיפור עיין ז. רבינוביץ: החסידות הליטאית (ירושלים תשכ"א), עמ' 73–75.

⁶⁴ שתי סאטירות של מ. א. גינצבורג, אחת בשיר ואחת בפרוזה, שנדפסו אחרי מות המחבר בשם "תקון לבן הארמי" (ווילנא תרכ"ד), והן מן היצירות הראשונות מסוג זה בספרות ההשכלה הליטאית, מכוונות לגנות אמונות בנסים ונפלאות של בעלי-שם וקדרים מצד יהודים אדוקים סתם מטי"פוס המתנגדים. אף-על-פי שנוכרים בחיבורים אלה דברים הידועים כסממני הווי חסידי, כגון "פדיון" ו"פקידת עקרות", לא מצאתי בהם שום נימה של פולמוס אנטי-חסידי. כנראה מבחינה עניינית היה העוץ שב"מסכת מתנגדים" מופנה בכיוון דומה לכיוונו של "תקון לבן הארמי". ועיין י. קלוזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ג' (ירושלים תרצ"ט), עמ' 163.

⁶⁵ עיין לעיל, עמ' 563, הערה 32.

יום ראשון שאחר שבת בראשית ועמדו חסידים הראשונים וגזרו על החטיפה⁷¹ ובאו חסידים האחרונים וגזרו על מוצאי יום ראשון של כל השנה משום מוצאי יום ראשון שאחר שבת בראשית⁷² ("ג ע"ב). (ב) "מימיו של רבינו הקדוש לא בשתייר מפת שחרית כזית בו ביום בשתייר כבר שלם" ("ד ע"ב). (ג) "מימיו של רבינו הקדוש לא מצא רפואה לאשה שדמיה מרובים בו ביום עמד ודרש⁷² אשה שדמיה מרובים ואין לה וסת אף על פי שהיין מזיק לה תשתה יין שנסתכל בו הרב ותתרפא מיד" (ט"ו ע"א). (ד) "מימיו של רבינו הקדוש לא דרש בסתרי תורה בפרהסיא בו ביום גלה הרבה סודות בפרשת עריות עד שליהטה אש סביבותיו ועל אותה שעה נאמר [עירובין ס"ה ע"א] נכנס יין יצא סוד" (ט"ו ע"א). (ה) מימיו של רבינו הקדוש לא פקד עקרות ביום בו ביום פקד שלש עשרה עקרות וכלן ילדו בנים זכרים" (ט"ו ע"ב). רק במשניות א' וב' יש זכר לשיריים, אבל גם בהן אין עניינם עיקר, ונמצאו למדים בפרק זה חמישה דברים אחרים מפעולות הצדיק: מעשה נס, אכילה גסה, ריפוי נשים, דרשה בסתרי תורה בפרשת עריות, פקידת עקרות. זימוןם וליכודם של עניינים אלה בפרק אחד נעשו על סמך "מעשה שהיה", וכולם נקשרו זה בזה בנוסחה: "מימיו... בו ביום...". בפרק שלישי ("אין בין", ט"ז ע"א – כ' ע"ב) חמש משניות, שתיים הוראות בענייני שיריים ושלוש שלא לעניין כלל. הצד השווה בהן, שכולן

משניות, כולן בעסקי שיריים, וביחוד בענייני חטיפת בורשט במוצאי שבתות בסעודת" מלווה מלכה"⁶⁷. לשון המשנה הראשונה (ב' ע"א): "מאימתי חוטפין את השירים במוצאי שבתות משעה שהשומר מסתלק מן הפתח ומתקרב אצל השלחן דברי ר' טומטום ר' אנדרוגינו' אומ' משעה שהרב מכניס ידו מתחת לאבנטו רבי חטפן או' לא נתנה תורה שיעור זמן לחטיפה לפיכך כל הקודם ה"ז זרין ונשכר"⁶⁸. התחלות משניות ב-ה': "מאימתי חוטפין את השירים בערבי שבתות...". (ח' ע"א); "אכילת בורשט כיצד...". (י' ע"א); "אכלו שתו ונשתכרו עומדים לפייס...". (י"א ע"א); "הכל חייבים בשירים אחד האיש ואחד האשה...". (י"ב ע"א). משנה ששית (י"ב ע"ב): "אין מוכרין תכשיטי נשים אלא לבורשט ולפדיון בלבד". בפרק שני ("נס גדול", י"ג ע"ב – ט"ו ע"ב) חמש משניות קצרות, ואביא כולן כלשונן: (א) "נס גדול"⁶⁹ נעשה לרבינו הקדוש⁷⁰ במוצאי

⁶⁷ במסכת מכוונה סעודה זו בקביעות "סעודת בורשט". בשיר סאטירי אנטטי-חסידי ("בי-כסא", "ליקוט ריב"ל", עמ' 149-151). נמצא תיאור מעניין של הליכות הצדיק והחסידים בסעודת "מלווה מלכה". שם נזכר מתן שיריים אחרי "מלווה מלכה" לפקידת עקרה (עמ' 151), אבל אין זכר לחטיפת שיריים בציבור, אם כי בזמנו ובסביבתו של ריב"ל פולחן השיריים היה ידוע ומקובל, כפי שיוצא בבירור מתיאורי הליכותיו של ר' ישראל מרוזין.

⁶⁸ השארתי את הפיסוק בכל ההבאות, וגם בפרק ה' המודפס כאן, ללא שינוי, משום שגם בכך התכוון שפירא לחיקוי פארודיסטי. ב"גמרא" (ו' ע"א) מבואר: "א"ר מסרסיא שלשתן מקרא אחד דרשו... בבית ר' טומטום סבר מרישא דקרא אשר ישמרו דכתיב [ישעיה נז, ד] כי כה אמר ד' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי ובהרו באשר הפצתי ומחזיקים ור' אנדרוגינוס סבר מסיפא דכתיב ומחזיקים בבית ר' חטפן אומר ובהרו באשר הפצתי כתיב. ב"רש"י" שם: "לסריסים. היינו חסידים שבאים אל הרב על עסק סריסות כלומר על דבר עקרות... ומחזיקים בבית ר' והיינו משעה שהרב מכניס ידו מתחת לאבנטו".

⁶⁹ ב"גמרא" מובא מעשה הנס בצורת סיפור, וכן בכל מקום שרמזו ב"משנה" מעשה שהיה מבואר עניינו ב"גמרא" בסיפור.

⁷⁰ זהו תואר קבוע לצדיק החסידי המופיע כדמות ראשית במסכת (וכן "הרב" סתם). תואר זה שגור בהגיאוגרפיה החסידית, וגם שני הצדיקים הירי-בים שב"מגלה טמירין", הצדיק מזאלין והצדיק מדישפאל, מכונים תמיד "רבינו הקדוש" באיג-

רות חסידיהם. שפירא השתמש בתואר להצגת הצדיק כ"רבינו הקדוש" שבתלמוד (רבי יהודה הנשיא מסדר המשנה) כביכול, כפי שנאמר בבירור בתוספת ישנים" (כ' ע"ב).

⁷¹ גזרו שלא לנהוג בחטיפת שיריים במוצאי יום ראשון שאחר שבת בראשית משום מעשה שהיה.

⁷² בשוליים: "ברייאת דליקוטי עצות מור"ן, ואכן הוראה זו נמצאת בשינוי נוסח קלים בחיבור "ליקוטי עצות" הברסלבי, ערך "רפואה", סי' ב'. גם פרל הביא עניין זה בלגלוג ב"מגלה טמירין" (איגרת פ"ח, ל"ג ע"ב), ובהערה הביא את המאמר כלשונו במקורו הראשון בציון "ליקוטי מו"ה" דף מ"ח ע"ג [אוסטרהא תקס"ח], והוא בח"א דרוש כ"ט. שוני המקורות מוכיח, ששפירא לא הגיע למאמר דרך "מגלה טמירין".

אות התמציתיות שב"משנה" המדומה. אולם על יסוד מערכת הנושאים שב"משנה" נערמו עליהם והשתרגו סביבם עניינים מעניינים שונים, ממינם ושלא ממינם, מתחום החסידות ומחוץ לתחומה, ואף הצירופים והגיבושים בערבוביה נערכו בהתאם לדגם התלמודי, לפי כללי ההגיון של שיטת הפלפול ולפי דרכי הדרוש הקדום. אביא שתי דוגמאות מובהקות, אחת להרחבה מופלגת בענייני חסידות, ואחת לקפיצות מרחיקות מעבר לגדרה. (א) בביאור פרק ב' משנה ב', שביום שנעשה נס גדול לצדיק 'נשתייר ככר שלם' מסעודתו בבוקר, נאמר (י"ד ע"ב – ט"ו ע"א): "ואמאי לא חטפו א"ר תרדא משום דכולי עלמא טרודי איטרדי בפרסומא דאותו ניסא וזאת אומרת מספרי נפלאות פטורים מכל המצוות האמורות בתורה מאי טעמא דאמר מר⁷⁵ העוסק במצוה פטור מן המצוה וא"ר תרדא מקבצי פדיון⁷⁶

פותחות במלים "אין בין". (א) "אין בין שירי בורשט לשירי כל השבוע אלא שזה בכף וזה ביד" (ט"ז ע"א). (ב) "אין בין בורשט לפסח אלא... " (י"ח ע"א). (ג) "אין בין מתנגדים לאפיקורסים אלא שספרי המתנגדים טעוין גניזה וספרי אפיקורסים נשרפין"⁷⁸ (י"ח ע"ב). (ד) "אין⁷⁴ בין שני התלמודים לתלמוד סורי אלא שהראשונים נכתבו בבבל ובא"י ותלמוד סורי נכתב בסוריא" (כ' ע"א). (ה) "אין בין חסידי כת אחת לחסידי חברתה אלא שהללו מטמאין והללו מטהרין... " (כ' ע"א). בפרק רביעי ("אין פוחתין", כ"א ע"א – כ"ה ע"ב) שלוש משניות, ראשונה – בשיריים, שנייה – בקמיעות, שלישית – בעקרות. מלת הקישור ביניהן היא בהוראת הלכות צדיקות על דרך השלילה: "אין פוחתין בבורשט משני אילים... " (כ"א ע"א); "אין פוחתין בקמיעות משלשה פאיין... " (כ"ד ע"ב); "אין פוקדין עקרות בשנים... " (כ"ה ע"א). פרק חמישי ("כיצד מרקדין", כ"ה ע"ב – ל' ע"ב) יהיה מונח לפנינו כאן, ואסתפק בציון ענייניו. בחמש המשניות שבו נדונות ומבוררות בהרחבה, שלא כרגיל, חמש פרשיות מגופי ההלכה והעשייה באורח-החיים החסידי, שעד עתה לא בא זכרון כלל, אבל אין בהן שמץ דבר מענייני שיריים: (א) ריקודי חסידים מסביב לצדיק בקידוש לבנה (כ"ה ע"ב – כ"ו ע"א); (ב) קבלת פני הצדיק במסעיו (כ"ו ע"א – ע"ב); (ג) וידוי בפני הצדיק וכפרת עוונות (כ"ז ע"ב); (ד) דרכי קיום המצווה לספר נפלאות הצדיק בקבוצות חסידיו (כ"ח ע"א); (ה) סדרי הטבילה במקוואות (ל' ע"א). נקודת המפתח בפרק זה היא מלת השאלה "כיצד" בפתחת כל משנה.

ביחס שבין ה"גמרא" ל"משנה" שמר שפירא על המתכונת שבדגם התלמודי, והחיקויים שב-מאמרי ה"גמרא" הם פיתוחן והרחבתן של ההור-

⁷⁵ סוכה כ"ה ע"א. במאמרים רבים רשומים מראי-מקום בשוליים בהבאות מן התלמוד או ממדרש, אבל כאן חסרים פירושים וציגים.

⁷⁶ שליחי הצדיק, העורכים ביקורים אצל חסידיו ומ-קבצים דמי פדיון-נפש בשבילו. דרך זו של איסוף כספים ידועה בשושלת בית טשרנוביל כנוהג קבוע וממוסד בשם "מעמדות", מעין גביית מסים שנתיים בסכום המוטל על כל חסיד לפי קביעת הצדיק, למימון צרכיו וצרכי ה"חצר" המפוארת. ה"מעמ" דות" הונהגו על-ידי ר' מרדכי מטשרנוביל (תק"ל-תקצ"ז), ושמונה בניו המפורסמים בצדיקות "מלכותיות" קיימו ופיתחו את גביית הפדיונות על-ידי ה"משולחים". עיין ש. א. הורווצקי: החסידות והחסידים (תל-אביב תש"ג), 111, עמ' פ"ה, 11, עמ' פ'; ר. מאהלר: זרמים בחסידות אוקראינה בתקופת הריאקציה האירופית (1815-1848) ("העבר", ספר י"ח, תשל"א, עמ' 71). לפי מאהלר שיטת "מעמדות" הונהגה בחסידות אוקראינה כבר על ידי נכדי הבעש"ט. "בגדולת ר' וואלף מטשארני אוסטרה", חיבור סאטירי ביידיש מחוגו של פרל, מתוארים ר' ברוך ור' אפרים, שני הא-חים נכדי הבעש"ט, כבעלי הנהגה חדשה לעבודת ה' של הצדיק בעושר מופלג ובפאר והדר. עיין "יוסף פערלס יידישע כתבים" (ווילנא 1937), עמ' 234-238, וביחוד עמ' 237. שם (עמ' 227, 229) נזכרת גביית מסים "מעמדות" כדבר ידוע ומקובל בסוף המאה ה"ה-תחילת המאה ה"ט. בעל החיבור הוא חיים מאלאגא מבאר שבפודוליה. עיין שמחה כ"ץ: נייע מאטעריאלן פון דעם פערל ארכיוו ("ייווא בלעטער", 111, 1938, עמ' 561-563). בסאטירה זו מיוחסת הקמת "חצר" במזבזו לר'

⁷⁸ עיין לעיל, עמ' 567, ובמאמרי "תפיסת ההשכלה והערכתה בכתבים של צבי הרמן שפירא", שנמסר לדפוס.

⁷⁴ בשוליים: "אינה סוגיא של משנה". רוצה לומר, שדיון על התלמודים נשתרבו ב"משנה" בטעות כביכול.

עות ומוליכי כלבים בבורשט⁷⁷ וטובלי שחרית ומקבילי פני הרב ורוקדי קדוש לבנה כולם פטורים מכל המצות האמורות בתורה וכל מי שקיים את כולן אפילו זרעו וזרעו עד סוף כל הדורות פטורין לעולם איבעיא להו כלן כסדרן⁷⁸ או דילמא אין סדר מעכב תיקו. מפרט קטן בסיפור מעשה בא המחבר לסקור במבט אחד שטח רחב של מעשי חסידות, ואף העלה תוך כדי דיבור "הלכה" חסידית קיצונית, שבכתבי פולמוס של המתנגדים נהגו לנגח בה את החסידים: אמונות תפלות ומנהגי הבל שנתחדשו אצלם חשוכים בעיניהם ממצוות התורה, והם משתמשים בהבליהם לפרוק עול מלכות שמים. (ב) דיון מפולפל בלהטוטי חשיבה האופייניים לדיאלקטיקה התלמודית, שמגיעים בו משיריים ל-פרייה ורבייה ומפרייה ורבייה לקרבן פסח וחזור חלילה: "חוטפין: מגלן א"ר מסרסיא אתין מקל וחומר מפריה ורבייה ומה פריה ורבייה שהאיש מצווה על פריה ורבייה ואין האשה מצווה על פריה ורבייה אמרה תורה בחטיפה שנאמר [שופטים

פטורין מכל המצות האמורות בתורה מאי טעמא עוסק במצוה פטור מן המצוה וא"ר תרדא חוטפי שירים פטורים מכל המצות האמורות בתורה מ"ט עוסק במצוה פטור מן המצוה וא"ר תרדא עולי לרגל ורודפי מתנגדים ואפיקורסים וכותבי קמיי

אפרים מסודריקוב ולא לאחיו ר' ברוך (ייוסף פערלס יידישע כתבים, עמ' 234, 238, 244). שיבוש חמור זה בנוגע לעובדה מפורסמת מתמיה מאוד, שכן העלילה הסיפורית שבסאטירה מבוססת על יסודות מציאותיים; ר' וואלף מטשארני אוטרה היה צדיק ידוע ומפורסם, לפי מסורת חסידית – מתלמידי המגיד ממזריטש, והיה מחותנו של ר' משולם פייבוש מזבורו כמסופר ב"גדולת ר' וואלף". עיין ת. שמרוק: משמעותה החברתית של השחיטה החסידית ("ציון", כ', תשט"ו, עמ' 59 הערה 48, עמ' 64-66); הנ"ל; החסידות ועסקי החכירות (שם, ל"ה, תשל"ל, עמ' 191). גם השאת בתו של ר' וואלף לישראל אברהם (תקל"ב-תקע"ד), בנו של ר' זושא מהאניפולי, המתוארת בסאטירה כנקודת השיא בגדולת הצדיק מטשארני אוטרה (עמ' 233-234), היא עובדה מאומתת. עיין י. אלפסי: ספר האדמו"רים (תל-אביב תשכ"א), עמ' 30, 39. ר' דוד מטלנא (עיין להלן, עמ' 577) היה חתנו של ר' ישראל אברהם (י. אלפסי, שם, עמ' 24). אני משער, שפנחסל בן ר' ישראל אברהם, הנזכר בספרו הגרמני של פרל נגד החסידות כבן-צדיק שהוכתר לצדיק בנערותו, היה נכדם של ר' זושא מהאניפולי ור' וולף מטשארני אוטרה. כנראה לא האריך ימים אחרי הכתרתו ולכן לא נשתמר וזכו. עיין א. רובינשטיין: כתב-היד "על מהות בת החסידים" ("קריית ספר", ל"ח, תשכ"ג, עמ' 267, ושם הערה 29). פרל הזכיר את "הצדיק מטשארנא אוטרה" בין הצדיקים מוואלין, שהיו להם "עגמת נפש גדול וחרפות ובושות גדולות" במסעיהם בגאליציה "כשה" באים לצידון הרבה [טארנופול] ("מגלה סמירין", כ"ב ע"א-ע"ב). ב"סדר הנסיעה לא"י" של ר' נחמן מברסלב, סי' י"ב (כפי שגדפס בתוך "שבחי הר"נ"), מצויות ידיעות מעניינות על הליכותיו הצדיקיות של ר' זאב וואלף "כדרך המפורסמים", בתיאור היחסים בין ר' נחמן לבינו בעת פגישתם בקושטא בשנת תקנ"ח, כאשר שניהם חנו שם בדרכם לא"י. עיין שם, סי' י"ז, על פגישתם בחיפה בראשית תקנ"ט. יש לציין איגרת של ר' אשר מטטולין אליו בהיותו בא"י (סי' בית אהרן, בראדי תרל"ה, עמ' 317), המעידה על יחסי ריעות בין שני הצדיקים. מסתבר שעלייתו של ר' וואלף לא"י היתה כרוכה בצמצום השפעתו, עקב גדולתם ופעולתם של נכדי הבעש"ט, בהתאם לסיפורו של חיים מאלאגא.

צדיקי בית טשרנוביל משלו בכיפה בוואלין ובראוקראינה בשנות נעוריו של שפירא, והיה יכול

לקלוט ידיעות על הליכותיהם מרחוק. אולם מזכרה של תעודה אחת שלא נשתמרה ניתן ללמוד, לדעתי, שהטלת מס קבוע על החסידים הונהגה גם בחסידות קארלין-טטולין בליטא. בסקירת התעודות שהיו בגניזה הסטוליאנית מזכיר ז. רבי-גוביץ (החסידות הליטאית, עמ' 78, 168) "איגרת של ר' אהרן אל חסידי בדבר כספי 'מעמדות'", ללא תאריך. רביגוביץ לא עמד על משמעותם של "מעמדות" באותה איגרת. אפשר לפרש, שה"כוונה לגביית כספים בשביל הכוללים בארץ-ישראל, שגם הם היו מכונים "מעמדות". אך יש מקום להניח, שהכוונה לתרומות-חובה שר' אהרן השני הטיל על בני עדתו למימון צרכיו. ועיין להלן, עמ' 576.

⁷⁷ על-פי פרק א' משנה ד' (י"א ע"א): "אכלו ושתו ונשתכרו עומדים לפייס [נבחרים לתפקיד בהגדלה] ומביאים שני כלבים שחורים אחד ששמו מתנגד וכתוב על מצחו מתנגד ואחד ששמו אפיקורוס וכתוב על מצחו אפיקורוס שנים שזכו בפייס מח"ז יזקים אותם באוניהם ומוליכים אותם סביב השלחן וכשמגיע אצל הרב רוקק בפניהם שלש פעמים וכל העם מכים אותם בלולבים שנפסלו ובוועטים בהם ותולשים בשערם".

⁷⁸ פירוש "רש"י": כסדרן. צריך לקיים כל אלו המצות כסדר שחשבון רב תרדא כדי להפטר הוא זרעו וזרעו מכל המצות.

האנטי־הלכית מוקהה בהצנעת הקטרוג הענייני בסבכי המידות שהתורה נדרשת בהן, הורוצה למעט ולטשטש יכול לטעון, לכאורה, שהלעג הסאטירי אינו מכוון אלא כלפי התגיון התלמודי.

"רש"י ו"תוספת" הם החטיבות העיקריות ב־ כמות ובאיכות במערכת הפירושים הפארודיס־ טיים. מפעם לפעם נוספים עליהם ציונים והג־ הות והשלמות קצרות, בכותרות ("תורה אור", "מסורת הש"ס", "גליון הש"ס", "תוספת יש־ גים") ובלי כותרות, בשמות מפרשים (מהרש"ל, מהרש"א, הב"ח, הלבוש) וללא שמות. כתיבת הפירושים, על־כל־פנים בטופס שבידינו, לא הושלמה. בשני העמודים האחרונים של פרק א' אין אלא ציונים אחדים והתחלת פיסקה אחת של "תוספת". הוא הדין בפרק ב' כולו, בעמוד ה־ אחרון של פרק ג' ובפרק ד' כולו. פרק ה' הוא הפרק היחיד, שהפירושים נמצאים בו בשלימות מתחילתו ועד סופו. נתונים אלה מראים, שהפירוש רשים והציונים לא נכתבו כסדרם, אבל יתכן שהיו בידי שפירא טיוטות שלא הכניסן משום שלא הספיק להשלים את ניסוחן. מלבד מראי־ מקום לפסוקי מקרא, למאמרי חז"ל אמיתיים ול־ מאמרים בדויים שב"מסכת חסידים" עצמה, רשו־ מים בשוליים ציונים לשני היבורים חסידיים ("ברייתא דלקוטי מור"ן"⁸³, "ברייתא דמפעלות הצדיקים"⁸⁴) ולכמה כתבים פארודיסטיים אחרים של שפירא.⁸⁵

⁸³ ט"ו ע"א. מובא גם ה' ע"ב ב"רש"י": "כך הוא שנוי בברייתא דלקוטי עצות". שני הלשונות נמצאים בחיבור הברסלבי הידוע. ועיין לעיל, עמ' 569, הע' 72.

⁸⁴ כ"ט ע"א, כ"ט ע"ב. עיין בחוברת הבאה.

⁸⁵ בשוליים: י"ב ע"ב, י"ג ע"א — "תוספתא שירים פ"; ט"ו ע"ב — "עקרות דף", "צדיקים דף"; כ' ע"א — "תוספתא סתרי תורה פרק בתרא"; ל' ע"א — "עקרות דף". בציון האחרון היה רשום מספר הדף ונמחק. ציונים נוספים בפירושים: ד' ע"א, "רש"י — "כדאמרינן בתוספתא"; שם, "תוספת" — "מסכת מתנגדים דף כ"ב ע"ב", אבל נמחק ובמקומו נכתב: "לקמן דף כ' ע"ב"; ה' ע"ב, "רש"י" — "והכי מפרש לה בהדיא במסכת מתנגדים"; ט' ע"א, "רש"י" — "בתוספתא מעשה בכך רבינו"; י"א ע"ב, "תוספת" — "כך איתא

כא, כא] וחטפתם לכם איש אשתו מבנות שי־ לו⁷⁹ שירים שאחד האיש ואחד האשה חייבין בהן אינו דין שיהו בחטיפה... איכא למפרך מה לפריה ורביה שכן ישנה לפני הדבור⁸⁰ תאמר בשירים שאינן לפני הדבור אלא אתיא בקל וחור־ מר מפסח מה פסח שאינו נאכל אלא למגויין ו־ אינו נאכל אלא על השובע אמרה תורה בחטיפה שנאמר [שמות יב, יא] ואכלתם אותו בחפזון פסח הוא לד' שירים שנאכלין בין למגויין בין שלא למגויין ונאכלין לתיאבון אינו דין שיהו בחטיפה מה לפסח שכן כרת תאמר בשירים ש־ אין בהן כרת... פריה ורביה תוכיח שאין בה כרת ובחטיפה מה לפריה ורביה שכן ישנה לפני הדבור תאמר בשירים שאינן לפני הדבור פסח יוכיח וחזר הדין לא ראי זה כראי זה ולא ראי זה כראי זה הצד השווה שבהן שהן מצות שיש בהן אכילה⁸¹ ובחטיפה אף אני אביא לך שירים שמצוה שיש בה אכילה ובחטיפה" (ד' ע"א־ה' ע"א). במאמר זה ובדומים לו כלולה פגיעה קשה גם בעצם דיני ההלכה⁸², אבל חוד המגמה

⁷⁹ להחרפת הלעג השנון נאמר ב"רש"י": "בפלגש בגבעה כתיב".

⁸⁰ נצטוו עליה קודם מתן תורה. לביטוי זה ולמהלך הדיון במאמר כולו עיין יבמות ה' ע"ב.

⁸¹ בשיחה בין שני חכמים בהמשך (ד' ע"ב — ה' ע"ב) נדונה השאלה: "פריה ורביה מאי אכילה אית בה?" "ריש גלותא", שהחכמים היו במחיצתו, הורה על־פי פסוקים בתורה ובנביאים ובכתובים, כי "היינו בעילה היינו אכילה". הראייה מגביאים היא דרשה של דופי נועזת ומחודדת: "שנוי בני־ ביאים דכתיב [עמוס ב, ז] ואיש ואביו ילכו אל הנערה ואמר מר אל תקרי אל הנערה אלא את הנערה ואל תקרי ילכו אלא יאכלו". הצדיק היחיד בדורו של שפירא, שהתואר "ריש גלותא" הולם אותו, הוא ר' ישראל מרוזין. אמנם ר' ישראל נפטר בסאדיגורה, מחוץ לתחומי רוסיה, בזמן ששפירא היה בן 11 (תרי"א), אבל מצודתו היתה פרושה על כל מחוזות אוקראינה, ואף על צדיקי ליטא וחסידיה, עד סוף ימיו. עיין י. א. קאמעל־ האר: דור דעה, כרך א' (ניו־יורק תשי"ב), עמ' ש"א־ש"י; ש. א. הורודצקי: החסידות והחסידיים, ספר ג', עמ' ק"א־ק"ו; ר. מאהלר: זרמים בחסידות אוקראינה בתקופת הריאקציה האירופית (1815-1848), עמ' 72-78. לקשרים בין צדיקים ליטאיים לבין ר' ישראל מרוזין עיין להלן, עמ' 577.

⁸² ועיין לעיל, עמ' 568, להלן עמ' 578.

הרחבות והשלמות ענייניות חשובות בכיוון ה- פולמוס האנטי-חסידים.

המתכונת המבנית, שמצאתי במסכת מבחינת הנושאים: שוני מוחלט בין פרק א' לפרק ה' ודרגות-בניים בפרקים אמצעיים, קיימת גם מבחינת הסוגים הספרותיים המשמשים יסוד לחי- קוי פארודיסטי. פרק "מאימתי חוטפין" (פ"א) רובו ככולו מסוג ספרות ההלכה: דיני שיריים בהלכות חסידות, המבוררים בדרושי כתובים וב- סברות לפי כללי המתודה ההלכית, בשילוב קצת דברי אגדה דרושיים וסיפוריים במידה ובמשקל הנאותים לסוגיה הלכית בתלמוד. פרק "כיצד מרקדין" (פ"ה) רובו ככולו, ואפילו המשניות שבו, מסוג ספרות האגדה. היסוד הבולט בפרק זה הוא שרשרת של סיפורים, שמצד עניינם הם נסחים סאטיריים של סיפורים חסידיים, ואילו בצורתם ובסגנונם הם ערוכים כדמות "מעשי חכמים" שבתלמוד. בשלושת הפרקים האחרים לפנינו תערובת של דברי הלכה ואגדה, ללא הכ- רעת הכף לכאן או לכאן. אף מבנה מורכב זה לא הותקן באופן שרירותי. בהתאם לצרכיו בחר לו שפירא לדוגמה אותן מסכתות בש"ס, המשו- פעות במאמרי אגדה ואין בהן אחידות עניינית, כגון חגיגה וסוטה וסנהדרין.

התיאורים והסיפורים שב"מסכת חסידים" מ- שקפים הווי חסידי בהיקף הרב ובגיוון רב: חי חסידים מוצגים לפנינו בשבתות ובחגים ובמיות החול, ב"חצר" הצדיק ומחוץ ל"חצר", בינם ל- בין עצמם ובינם לבין סביבתם היהודית והנוכ- רית.⁸⁶ תיאורי ההווי המפורטים ממוקדים בשני נושאים מרכזיים: (א) פולחן הצדיק ("רבינו ה- קדוש"), דמותו והליכותיו; (ב) היחסים בין הח- סידים לבין יריביהם המתנגדים והמשכילים.⁸⁷

⁸⁶ זוהי פרשה מסועפת וסבוכה, הטעונה בירור רחב, ואין כאן מקומו. אך איני יכול לעבור בשתיקה על פרשה זו בתיאור המסכת, ולכן נותן אני קצת סימנים ברמז, ללא הוכחות מפורטות וללא דיונים ממצים.

⁸⁷ המשכילים מכונים "אפיקורסים" בקביעות. מערכת היחסים בין שלושת הזרמים במסכת היא בעלת חשיבות היסטורית מרובה. רוב ההיסטוריונים, החל בדובנוב וכלה בחוקרים בני דורנו, מתנב-

הפרשן הראשי ב"תוספת" מכונה "רצב"ש" (לפעמים "ר"ץ"). כינוי זה הוא בוודאי צופן לשם המחבר בראשי תיבות: "רבי צבי בן שלמה", "רבי צבי". כנראה גם "מהרנ"ש" הרשום בשו- ליים כבל הגהות יש לפענח בחילוף אותיות: "הרמן ש[פירא]"⁸⁶. הרב וראש הישיבה לשעבר והפרופסור בעל-התשובה להבא התעטף באי- טלה של "רבי" מבעלי התוספות, בשעה שהת- קלס ברביים וברבנים ובספרות הרבנית.⁸⁷

בפירושים, כמו בגופי ה"משנה" וה"גמרא", שמר שפירא בדיוקנות ובקפדנות על התאמה צורנית לדגמים הקדומים, כמידת האפשר בחי- קוי פארודיסטי. ביאורי "רש"י" צמודים לטכסט, והם מכוונים ישר לעניין, קצרים ופשוטים ובהי- רים, ולעתים מובלטים בהם בכוונה עוקצנית פשטנות יתירה והסברות ללא צורך. בהסתמכו- יות על רש"י האמיתי שימוש הלשון הוא: "כבר פירשתי" וכיוצא בזה. הקושיות והתיירות שב- "תוספת" מתייחסים לרוב ל"רש"י", בציון "פירש הקונטרס" או ללא ציון. אף-על-פי-כן השכיל המחבר לשלב במסגרת הפרשנות הפארודיסטית

בתוספתא (תוספתא חסידים פ"א הלכה י"ב); י"ב ע"א, "רש"י" – "דמהאי קרא גופיה ילפינן במסכת פדיון"; כ"ה ע"ב, "רש"י" – "דהא קי"ל במסכת עקרות"; שם, "תוס' ישנים" – "ובריש עקרות תנו... דהא תנו התם בהדיא"; כ"ח ע"א, "תוספת" – "בתוספתא מסיק"; כ"ט ע"ב, "תו' ספת ישנים" – "בתוספתא" (שלוש פעמים); ל' ע"א, "רש"י" – "כך מפרש לה במס' נקיות". לא ציינתי הבאות פארודיסטיות סתמיות בלשון "ירושלמי", "אגדה", "ברייתא" וכיוצא בזה. ועיין לעיל, עמ' 565.

⁸⁸ הכינוי "מהרנ"ש" שגור בהגהות לכתבי האר"י ומשמעו: ר' נתן שפירא. לכאורה הסבת הכינוי על הרמן שפירא מוקשה, שהרי המסכת נתחברה לפני שצבי הירש קרא עצמו הרמן, אבל מכיוון ש"מהרנ"ש" אינו נזכר בגוף החיבור איני רואה קושי בביאורי, כי הפירושים וההגהות בוודאי נכתבו במשך שנים, בחלקם בברלין ולאחר שובו של שפירא מברלין לרוסיה.

⁸⁷ יתכן שהתחפשות זו לא נעשתה לשם בדחנות בלבד. בלבו של שפירא התרוצצו נטיות ושאיפות מנוגדות, ומאחורי הדמויות שאישינותו לבשה מזמן לזמן הסתתרו דמויות שונות ואף מהופכות, שניקרו בקרבו וביקשו להתגלות. עיין במאמרי "ההשכלה בחיי צבי הרמן שפירא".

דבר, ש"מסכת חסידים" היא מבע להסתערות של משכיל ליטאי מרדן על החסידות שבדורו, כפי שנצטיירה ברוחו על יסוד נסיונותיו וידיעו-תיו בשנות החמישים והשישים למאה הי"ט. שפיי רא נדד הרבה בבחרותו מישיבה לישיבה בעיירות ליטא. ידיעותינו על תחנות גודויו קלושות, ו-"מסכת חסידים" באה ללמד, לפי דעתו, ששהה גם במרכזים חסידיים והספיק להכיר את דמותה והשפעתה של החסידות, ואולי גם אסף ידיעות במכוון להכנת חיבוריו הסאטיריים, משעלה ב-דעתו לערוך מלחמה ספרותית נגד החסידות.

לכאורה אפשר לקבוע את זהותה של החסידות המתוארת במסכת ולאתר את מרכזו במדויק. "ליחויץ" נזכרת כמה פעמים, לרוב בצירוף "מ-ליחויץ עד מיזיבוזיא"⁹¹, והיא מוצגת כבירתו של "רבינו הקדוש" וכמקום מרכזי לחיי החסי-דים. ובכן הדעה נותנת, שתיאורי "מסכת חסי-דים" מתייחסים לחסידות לאחוביץ, הענף הרא-שון והראשי של חסידות קארלין-סטולין, ו"רבי-נו הקדוש" הוא הצדיק מלאחוביץ בזמנו של בעל המסכת. אך פתרון פשוט זה אינו עומד ב-מבחן המציאות ההיסטורית. שתי הערים שבצמד "מליחויץ עד מיזיבוזיא" חדלו להיות משכני צדיקים וחסידים בעלי צביון מיוחד ובעלי השפ-עה לפני הולדתו של שפירא. בשנת תקצ"ג, עם מותו של הצדיק ר' נח מלאחוביץ, הקימו תלמי-דיו ר' שלמה חיים ור' משה שתי "חצרות" ו-שושלות חדשות ועצמאיות, ר' שלמה חיים (נפ-טר תרכ"ב) בקוידאנוב ור' משה (נפטר תרי"ח) בקוברין, ולאחר מותו של ר' משה העמיד תל-מידו ר' אברהם (נפטר תרמ"ד) שושלת שלישית חדשה בסלונים. באותה תקופה הגיע מחצב ה-שושלות הללו, בית קארלין-סטולין, לרום מעלתו והשפעתו בהנהגתו התקיפה והממושכת (תק-פ"ז—תרל"ב) של ר' אהרן השני, בנו של ר' אשר

על אף הצגת החסידים ואורח חייהם בראי עקום אפשר להבחין בנקל ביסודות המציאותיים, שה-קאריקאטורות הסאטיריות. מושתתות עליהם. ל-דעתי רוב התיאורים הריאליים מתייחסים לזמנו ולסביבתו של המחבר, ומקורם בהתבוננות אישית ישירה או עקיפה, בדרך הראייה או השמיעה, ורק מקצתם נקלטו דרך קריאה בספרי חסידות או בכתבי פולמוס אנטי-חסידיים⁹⁰. פירושו של

איים בסגנון אחד, שעם התגברותו של זרם ההש-כלה חלפו הסכסוכים ונפלו המחיצות בין המת-נגדים לחסידים מאימת האויב המשותף. אביא נוסח אחרון: בין החסידות "ובין מחנה המתנגדים המתמעט השתררו יחסים של דו-קיום בשלום. הסיבה העיקרית לכך היתה הופעת תנועת ההש-כלה, שקירבה את היריבים לשעבר בחזית שמ-רגית אחת נגד כל צעד של מודרניזציה בחיי העם" (ר. מאהלר: דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, כרך ה', מרחביה-תל-אביב 1970, עמ' 7; ועיין ה"ל: זרמים בחסידות אוקראינה בתקופת הרי-אקציה האירופית (1815-1848), עמ' 69-70). האווירה השוררת בתיאורים ובסיפורים שב"מסכת חסידים", שמבחינה כללית אינה רואה יסוד לשלול את התאמתם למציאות, טופחת על פניה של הנחת "דו-קיום בשלום" בין היריבים לשעבר. על-כל-פנים וזהי הנחה בטלה לחלוטין לגבי יהדות ליטא. אמנם באחת המשניות נאמר (כ' ע"א): "ורודפים [החסידים] את המתנגדים והמתנגדים רודפים אותם אלו ואלו רודפין את האפיקורסים והאפיקורסים רודפין אותם". אך גם כאן ברור בהחלט, שהחסי-דים והמתנגדים לא פעלו במשותף ברדיפת המש-כילים, אלא אלו לחוד ואלו לחוד, וקיום ההשכלה האפיקורסית לא הביא להפסקת המלחמה ולברית שלום בין המתנגדים לחסידים.

⁹⁰ מספרות החסידות נזכרים שני ספרים בציונים פארודיסטיים: "ברייתא דלקוטי עצות מור"ן" ו"ברייתא דמפעלות הצדיקים". עיין לעיל, עמ' 569, 572. שפירא קרא, כמובן, בספרות חסידים ואנטי-חסידי, ובוודאי שאב ממנה חומר ורעיו-נות לקטרוגיו, אבל לפי שעה לא מצאתי העתקות בדומה למאמרים ה"ל, ואף אם ימצאו לשונות פאראפראסטיים אחרים כאלה לא יהיה בהם, לפי התרשמותי, כדי לשנות את קביעתי, שתיאורי "מסכת חסידים" מושתתים על נסיונו האישי של שפירא. יש לציין, שבכל המסכת אין שום חיקוי לסיפורי ר' נחמן מברסלב, ששימשו יסוד ראשי או עיבוד לסיפורים שב"שבחי הבעש"ט" או ביצירותיו הסאטיריות והפארודיסטיות של פול. ברשימת אוסף הספרים של שפירא, שנערכה בכתב-יד אחרי מותו והעתקה גמצא בספרייה הלאומית בירושלים, רשומים ספרים בודדים בלבד השייכים לתחום החסידות. מספרי היסוד בתורת החסידות מצאתי ספר אחד של ר' יעקב יוסף

מפולגא בציון: "צפנת פענח להבעש"ט, תרמ"ד, פעטריקאו". לכתבי משכילים על החסידות יש לציין, שספרי יוסף פול, "מגלה טמירין" ו"בוחן צדיק", וס' שלום על ישראל של א. צ. צוויפל, היו בספרייתו של שפירא.

⁹¹ עיין להלן, עמ' 575, הערה 95.

ובאגפיה. הוזה אומר: הצירוף "מליחויץ עד מי-זיבוויא" הוא שרטוט סאטירי של גבולות הממ"לכה החסידית מצפון לדרום⁹⁵, אבל החסידות המתוארת במסכת אינה מעור אחד, אלא היא מורכבת מתופעות ומפעולות הלקוחות משושלות שונות, ואף "רבינו הקדוש" הוא דמות מקובצת. לדעתי הגורם הראשי בתרכובת זו הוא אי-שיתוף של ר' אהרן השני מקארלין⁹⁶.

⁹⁵ גם הלשונות מוכיחים משמעות זו. בשני מקומות ("י"ז ע"א, ע"ב) מובאים חילוקי דעות על המרחק בין "ליחויץ למיזיבוויא", ובמחלוקת אחת נאמר ("י"ז ע"ב): "איתמר רב חריקאי ורב יצחק נפחא אמרי תרווייהו ליחויץ בסוף העולם ומיזיבוויא בסוף העולם רב חריקאי אמר ליחויץ במערבו של עולם ומיזיבוויא במזרחו ורב יצחק נפחא אמר ליחויץ בצפונו של עולם ומיזיבוויא בדרומו". כאן "עולם" הוא עולמה של החסידות. בסיפור על בלבול תפקידי הממונים בפמליא של מעלה, כדי לסכל ביטול גזירה על-ידי "רבינו" בהשבעת מלא-כים, נאמר (כ"ט ע"א; בחוברת הבאה): "בדקו מליחויץ ועד מיזיבוויא ולא מצאו תינוק ותינוקת שאין בקיאים בשבע חכמות". פירוש: בדקו בכל מקום שחסידים מצויים שם. יתכן שהצירוף "מליחויץ עד מיזיבוויא" לא הומצא על-ידי שפירא, אלא היה שגור בפי חסידים, וזכר לגדולת שתי ה"חצרות" בימי ר' מרדכי מלאחוביץ "הזקן" ור' ברוך ממזובו ולקשרים האמיצים בין שני הצדיקים. ר' מרדכי וחברו ר' אשר הראשון מסטולין נסעו לר' ברוך ללמוד אצלו דרכי הנהגה חסידית, וגם אחר-כך קיימו שיתוף פעולה הדוק עם ר' ברוך. (עיין ז. רבינוביץ, שם, עמ' 43, 62-63, 112, ועוד). בסיומו של מעשה בנס שאירע לר' דלפן, שהגיע בקפיצת הדרך מליחויץ למיזיבוויא זיא והציל את כבודו של ר' ביזנא, שנודמן לשם ונסתבך בחוסר ידיעה, נאמר ("י"ז ע"ב): "תנא ההוא יומא חמשהא בתנוכה הוה וקבעוהו יומא טבא לרבגון". אף חג "הגור החמישי", שנקבע לרגל שחרורם של ר' מרדכי מלאחוביץ ור' אשר מסטולין מבית-הסוהר (עיין ז. רבינוביץ, שם, עמ' 44, 49-50), הוכנס לקשרי "ליחויץ-מיזיבוויא".

⁹⁶ עיין ז. רבינוביץ, שם, עמ' 70-84; מ. ש. גשור רי: הגגון והרקוד בחסידות, כרך שני, עמ' 165-179. צדיק זה שימש מטרה לחיצי המשכילים. כבר הזכרתי את הוקעתו בסיפורו של יל"ג (עיין לעיל, עמ' 568, הע' 63). בסאטירה "התגלות היגור קא בסטאלין" ("השחר", כרך ו', תרל"ה), שנכתב על-ידי יהל"ל, נכדו של הצדיק ר' משה מקוברין (עיין ז. רבינוביץ, שם, עמ' 87, 86, 136-137), מדובר בגנותו של ר' אהרן ללא הסוואה (עמ' 31-34), ונראה לי שמובאים שם הרבה דברים ריאליים חשובים. (ועיין בחוברת הבאה, בנ"ג גע לר' אשר השני מסטולין, בנו של ר' אהרן

מסטולין. בו בזמן ירדה חסידות לאחוביץ מג-דולתה, ומנהיג עדתה המכוכצת, ר' מרדכי השני, חתנו של ר' נח מלאחוביץ, ויתר על עצמאותו והוא וקהל חסידיו נעשו "נתיני" דודו ר' אהרן השני מקארלין⁹². מחמשת בתי-האב ומהצדיקים שבראשם, שפעלו והפעילו בליטא בבחירות של שפירא, חסידות קארלין-סטולין ור' אהרן השני היו מתאימים ביותר לשמש דגם לדמותו ו-לעדתו של "רבינו הקדוש", ופחות מכולם הולמת עטרה זו את ר' מרדכי השני מלאחוביץ ואת מח-נהו המדולדל⁹³. מזבון, הצד השני של המטבע "מליחויץ עד מיזיבוויא", עירם המפורסמת של הבעש"ט ושל נכדו ר' ברוך (בפטר תקע"ב), נעשתה פינה דחוקה במפת החסידות אחרי מותו של ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא, שנפטר שם בשנת תקפ"ה, ואפילו נעשתה עיר שרובה מתנגדים⁹⁴.

לפיכך סבור אני, שכשם ש"מיזיבוויא" שב-"מסכת חסידים" אינה מכוונת למזבון שבהווה אלא מובאת כשלט סמלי למעוזי החסידות בד-רום, במחוזות וולין ופודוליה, כך "ליחויץ" באה לייצג את מבצרי החסידות בצפון, בליטא

⁹² לתהליכי ההתפתחות ולראשי השושלות הנזכרים בפנים עיין ז. רבינוביץ: החסידות הליטאית, עמ' 70-84, 118-121, 127-135, 138-141. פעם נזכר במסכת ("י"ב ע"ב) "רבינו מקדוניה", וכנראה הכוונה לצדיק מקוידאנוב.

⁹³ לחסידות לאחוביץ בתקופה הנדונה ובשנים של-אחריה ולאישיותו של ר' מרדכי השני עיין "ספר לאחוביץ" (תלאביב תש"ט), עמ' 15-17, 33-34, 57-61, 70-72, 196-200 (ר' מרדכי השני ובנו), 211-213. סקירה כללית מקיפה על חסידות לאחויץ נתונה אצל מ. ש. גשורי: הגגון והרקוד בחסידות, כרך שני (תלאביב תשי"ט), עמ' 229-254. בתיאורי גשורי אין ביסוס מדעי, אבל כנראה כלול בהם חומר אותנטי רב, ממקורות שבכתב ושבעל-פה, ובהעדר ידיעות מוסמכות יותר אין להתעלם מהם. תחייתה והתעצמותה של חסידות לאחוביץ בהנהגתו של ר' אהרן מאלוביץקי, בנו של ר' מרדכי השני, נרחשו בסוף שנות הששים, אחרי זמן חיבורה של "מסכת חסידים".

⁹⁴ עיין ש. א. הורודצקי: החסידות והחסידים, ספר ג' עמ' קפ"ח-קפ"ט; מ. ש. גשורי, שם, כרך ג', עמ' 467-472; ר. מאהלר: זרמים בחסידות אוקיי-ראינה בתקופת הריאקציה האירופית (1815-1848), עמ' 80.

או עיניהם אל הפאר החיצוני של 'הצרם' כדוגמת כמה צדיקים שבוהלין ובאוקראינה¹⁰⁰, מסופת קת בעיני כמה סימנים מורים, שר' אהרן השני היה להוט אחרי ממון ועטף עצמו בהילה של הוד והדר חיצוני. אף-על-פי-כן אין לנו יסוד לתלות בו בולמוס של חמדת הממון והנכסים וקיי שוטים מבריקים עד כדי קידוש פולחני, והתנשאות ארטיסטוקראטית יתירה עד כדי התהדרות בעטרת "מלך ישראל"¹⁰¹. לפיכך עלינו לומר,

¹⁰⁰ ז. רבינוביץ, שם, עמ' 57.

¹⁰¹ ראה תיאורו של הצדיק ר' לייבעלע מקרימבי-לישק, המכונה לר' אהרן מקארלין, בסיפורו של יל"ג "אחרית שמחה תוגה" (עיין לעיל, עמ' 568, הע' 63). תהלוכת מרכבות הצדיק ובני-לוייתו וקבלת פניו בבואו לבקר בעיר זרקישק (שם, עמ' 24-25) דומה למסעים המפוארים של צדיקי בית רוזין ובית טשרנוביל מכאן ולמסעיו של "רבינו הקדוש" ב"מסכת חסידים" מכאן. יהל"ל כתב על ר' אהרן, שהיה "אוהב תענוגים ועל כן השאיר אחרי מותו חובות עליו יותר מעשרים אלף ר"כ ובעת שהשיא את נכדתו הוציא על החתונה יותר מ"ט אלף ר"כ לבד הגדן והבגדי-דים" ("התגלות הינוקא בסטאלין", עמ' 32). כ"י מובן יש להתייחס בוהירות לתיאורים ספרותיים מגמתיים, שמעצם טבעם רוויים גזמאות ובדו-תות, אבל בסיפורו של יל"ג, שנכתב על יסוד התרשמותו הישירה בזמן שהותו בפינסק, כלור-לים בוודאי דברים מציאותיים ביחס לאווירה ולאירועים, והוא הדין בתיאורו של יהל"ל כפי שציינתי לעיל בהע' 96. ועיין לעיל, עמ' 571, הע' 76. בעניין גביית מסי "מעמדות". אכן אי אפשר לקבוע בוודאות, ששפירא לא הסב קריאות "יחי מלך ישראל" לצדיק מקארלין-סטולין, שכן לפי יהל"ל ראו החסידים בר' אהרן השני ובבנו ר' אשר השני בעלי "נשמת דוד המלך", ומסרו ב"שם "סבא קדישא" (ר' אהרן), שנכדו ה"ינוקא" ר' ישראל מסטולין "הוא נשמת משיח צדק קנו" (עיין "התגלות הינוקא בסטאלין", עמ' 34, 37-42), ואף הבריעו תרעומת על המשכילים, "ה"מלשינים המעלילים עלינו לפני המלכות יר"ה כי יש בנו שמץ מרידה ח"ו במה שקוראים אנחנו לצדיקים בשם מלך ומשיח" (שם, עמ' 44). אך אין לנו שום ידיעה בקשר לר' אהרן על הלשנה בפועל, על מאסרו של הצדיק ועל גזירת השלטונות לאסור עליו לצאת ממקומו, כפי שמסופר על "רבינו הקדוש" במסכת. עיין להלן, עמ' 577. עדותו של יהל"ל לגבי ר' אהרן מאומתת בהודעה מפורשת של ר' אשר השני: "אאזי הק' והנורא הרב ר' אהרן הגדול זצוק"ל"ה היה לו קבלת יחוס מורע דוד המלך ע"ה, ואאמור"ר היה לו כמה בחי' שהיו אצל דוד ה'

אולם חסידות קארלין-סטולין לכל גוניה ובכל צדיקה אין די בה לשמש יסוד לשיעור קומתו ו-למעלליו של "רבינו הקדוש" במלואם. ב"מסכת חסידים" מוצגת הנהגת "רבינו הקדוש" כשררה אבסולוטית של קיסר בחסד עליון, שהוא ואשתו ובני-ביתו מתהדרים בנכסיהם ובהליכותיהם בגי-נוני מלכות מפוארים, וחסידיו מתרפסים לפניו ונכנעים לשלטונו כעבדים. הנה שני לשונות ל-דוגמה: "כיון שרואים שהוא בא [מתקרב לעיר] מיד צועקים בקול רם יחי מלך ישראל שלש פע-מים... הגיע אליהם מתירים את הסוסים ממר-כתו ומושכין את העגלות על כתפיהן והרב דורש במעשה מרכבה עד שמביאין אותו לאו-תה העיר נכנסו לעיר חזורין וקוראין יחי מלך ישראל שלש פעמים"⁹⁷; "ואילו אדם [הראשון] לא הלביש הקב"ה אותו ואת אשתו אלא כתנות עור ורבינו הקדוש הקב"ה מלביש אותו ואת בניו משי ורקמה ומקשט את אשתו ואת בנותיו בא-בנים טובות ומרגליות אמרו עליו על רבינו ה-קדוש שמרצועות פוזמקאותיה של בתו היו יכו-לות להתפרנס ששים רבוא נפשות בשנות בצור-רת"⁹⁸. צדיקות "מלכותית" שבתיאורים כאלה ידועה כסגולתן המיוחדת של שתי שושלות מ-פורסמות באוקראינה ובוואלין, בית רוזין ובית טשרנוביל⁹⁹. אכן אמיתות הקביעה, ש"שושלת צדיקי קארלין לא היתה רודפת עושר, ולא נש-

השני). בהקדמה ל"מחברת חרב חדה" (קארני תרס"ד), עמ' 4, מעיד א. דיינארד, שא.צ. צוויי-פל, סניגורה של החסידות, סיפר בחוג של משי-כילים בפטרסבורג "תועבות הקדוש מקארלין". דיינארד הוא בחזקת בדאי וסלפן, אבל במקום שעדותו משתלבת בידיעות מהימנות אין להתע-לם ממנה. גם אביו של ר' אהרן השני, ר' אשר הראשון מסטולין (נפטר תקפ"ז), הושם ללעג ב"התגלות הינוקא בסטאלין" (עמ' 31), וגם ר"י ב"ל לגלג עליו ב"דברי צדיקים" ברמזים לצדיק המכונה "הסטאלינר" (עיין "ילקוט ריב"ל", עמ' 146-147). על ר' אשר הראשון עיין ז. רבינוביץ, שם, עמ' 56-70.

⁹⁷ כ"ו ע"ב (בחבורת הבא).

⁹⁸ כ"ח ע"א (בחבורת הבאה). פירוש "רש"י": "שמרצועות פוזמקאותיה. שהיו בהן אבנים טר-בות הרבה".

⁹⁹ עיין לעיל, עמ' 570, הערה 76.

לשער שהיסודות ה"מלכותיים" שב"רבינו הקדוש" לקוחים מצדיקי בית טשרנוביל, שפעלו ברוסיה בזמן כתיבתה של "מסכת חסידים". מש-מונת בניו של ר' מרדכי מטשרנוביל, שלאחר יציאתו של ר' ישראל מרוזין מרוסיה חילקו ביניהם את השלטון בפלכי קיוב, וואלין ופודוליה, עלה על כולם ר' דוד מטלנא (תקס"ח—תר"מ"ב)¹⁰⁶ באותות ומופתים, בכבוד והדר, בתע-צומות ועזו. בכמה מאורעות שב"מסכת חסידים", כגון מאסרו של "רבינו הקדוש" משום שקראו לפניו במסעיו "יחי מלך ישראל" וגזירת השל-טונות על הצדיק שלא יצא ממקומו, רואה אני התייחסות ישירה לר' דוד מטלנא¹⁰⁷. גם "מעשה ברב אחד בוילדינקו", המכוון ללא ספק לר' יש-ראל דוב מווילדיניק שבוואלין בעל "שארית יש-ראל", תלמידו המובהק של ר' מרדכי מטשרנו-ביל¹⁰⁸, מורה בבירור ששפירא שאב ידיעות על חסידות טשרנוביל לצרכי ספרו האנטי-חסידי. לפי הנתונים והשיקולים האלה סבור אני, שליד ר' אהרן השני מקארלין וצדיקים אחרים מליטא יש לייחד מקום ניכר גם לר' דוד מטלנא בדמות המקובצת של "רבינו הקדוש". נמצא, שאפשר לראות ב"מסכת חסידים" גם מקור בעל משמעות היסטורית להכרת החסידות הליטאית והחסידות הסמוכה לה באמצע המאה הי"ט.

יצירתו הפארודיסטית והפולמוסית של שפירא היא הישג מיוחד במינו בתקופת ההשכלה גם מבחינה ספרותית. לפני זמנו ובזמנו כתבו סופ-

ששפירא שילב בדמותו של "רבינו הקדוש" גם קווים של צדיקי אוקראינה ווואלין ה"מלכותיים". בין בית קארלין לבין בית רוזין ובית טשר-נוביל היו קשרים אמיצים, ביחוד קשרי חיתון כפולים ומכופלים¹⁰², ובוודאי נפוצו בליטא ידי-עות על דמויותיהם והליכותיהם של צדיקים וח-סידים מבת-יהאב ההם. לכאורה המועמד המת-אים ביותר להשלמת תמונתו הסאטירית של "רבינו הקדוש" הוא "מלך המלכים" ר' ישראל מרוזין, שלפי עדויות בדוקות היו יחסי ידידות והערצה הדדית בינו לבין ר' אהרן השני מקאר-לין¹⁰³ (בתו גישאה לר' אברהם יעקב, בנו של ר' ישראל ויורשו בסאדיגוריה)¹⁰⁴. אולם ר' יש-ראל מרוזין ברח מרוסיה בשנת ת"ר ובשנת תר-י"א הסתלק מן העולם, ואם כי גם בשבתו בסא-דיגוריה היתה מצודתו פרושה במרחבי רוסיה, וליטא בכללה, ואף צדיקים סגדו לו וראו בו את גדול הצדיקים שבדור¹⁰⁵, בכל זאת קרוב יותר

מע"ה, שהנהיג עדתו עדת ישרון שבע וארבעים שנה כזמן מלוכת דהמע"ה, וכמה דמים יצאו מגופו בכל יום (עיי'ן יה"ל, שם, עמ' 33 — י. ת). כראיאת במדרש גבי דהמע"ה, והיה נעים זמירות ישראל כידוע" (ס' בית אהרן לר' אהרן מקארלין, בראדי תרל"ה, עמ' 314). בספ-רו של ז. רבינוביץ לא מצאתי זכרה של ידיעה חשובה זו.

¹⁰² עיי'ן א. א. דורף: עטרת תפארת ישראל, ספר היחס לשושלות רוזין-צ'רנוביל-קארלין (תל-אביב תשכ"ט).

¹⁰³ עיי'ן ז. רבינוביץ, שם, עמ' 78, 84, 169. יה"ל מסר (שם, עמ' 32): "ואמר עליו [על ר' אהרן] הצדיק ר' ישראל מרוזין כי הוא ממדור החדוה, ובאמת היה מתמיה את הבריות בלצנותו ובדי-חותרו וחדודיו". במכתב התנחומים של ר' אהרן לבני ר' ישראל מרוזין אחרי הסתלקותו תיאר את גדולת מחותנו המנוח בשבחים מופלגים (א. היוזמן: ילקוט דברי אהרן, ירושלים תשכ"ב, עמ' ע"ח; ועיי'ן שם, עמ' רמ"ח).

¹⁰⁴ הנישואין נערכו בקארלין בשנת תקצ"ז. עיי'ן א. היוזמן, שם, עמ' רמ"ז.

¹⁰⁵ ר' שלום מבראהין מספר בספרו "דברי שלום" (ווילנא תרמ"ב), שזקנו ר' שלמה חיים מקוי-דאנוב "כאשר נסע פעם האחרון להה"ק מופה"ד ר' ישראל זצ"ל לס"ג [לסאדיגוריה] לקחו [את בנו ר' ברוך מרדכי, אביו של ר' שלום] אתו עמו, ושם קנה הודו והדרו" (עמ' 22). במקום אחר נאמר שם (עמ' 80), שר' שלמה חיים ביקש

להשיג הארה לבנו מצדיק ("שאמר בזה"ל: בני ברוך ב"ה דאבינט אונ לערינט, נאר ער דארף האבין אצדיק זאל אין אים אריין שיינען, ונסע עמו להה"ק מופה"ד מו"ה ישראל מרוזין זצ"ל"). בעיני הצדיק מקוידאנוב נחשב ר' ישראל למאור צדיקי הדור. ועיי'ן ז. רבינוביץ, שם, עמ' 129, 133 (על ר' משה מקוברין).

¹⁰⁶ עיי'ן פ. מינקובסקי: מספר חיי "רשומות", כרך א', תרפ"ה, עמ' 113-122; מ. ש. גשורי, שם, כרך ג', עמ' 319-340; ש. א. הורודצקי, שם, כרך ד', עמ' פ'.

¹⁰⁷ ב"ה, כ"ז ע"ב, כ"ז ע"א. ועיי'ן הערות בחוברת הבאה.

¹⁰⁸ פ"ה, ל' ע"א. ועיי'ן הערותי כנ"ל.

שילב שפירא בתיאוריו ובלגלוגיו, וביחוד בהצגת מעלליו המיניים של "רבינו הקדוש" במגעיו עם נשות עדתו, ביטויים וציורים חשופים ופרובוקאטיביים, שיש בהם משום ניבול-פה מלוטש, ואף דברים אלה קשר ללא היסוס וללא סיג במאמרים תלמודיים מדומים ואמיתיים. סגולות מיוחדות אלו משוות ל"מסכת חסידים" אופי של יציאה רה רדיקאלית חדשנית, שאין לה אח וריע ב-ספרות ההשכלה.

מובן מאליו, כי בשעה שנתרחשה תפנית ברוח חזון ובהתייחס בהערצה אל מורשת הדורות בדת ובמוסר, באמונות ובמעשים, ראה שפירא בספרו המרדני פריי-באזשים וגזר עליו גניזה, ב-אומרו: "לפנים לגלגתי על דברי חכמים, עתה הנני עפר תחת רגליהם"¹¹⁸. חרטתו וצערו על פגיעותיו בכבוד חכמים לא היו מכוונים לחזו"ל בלבד, אלא ראה צורך לכבד גם את גדולי התורה והיראה שדורו, ובפנייתו אליהם במאמריו משנות תרמ"ב-תרמ"ד בתארי כבוד, כי גון "רבינו, גאונינו, קדושינו ונבונינו"¹¹⁴, כלל בתוכם גם את צדיקי החסידות. אולם נטעה אם נחשוב, שעמדתו נהפכה מן הקצה אל הקצה, ועצם הדברים בחיי החסידים שהציגם כגילויי סכלות ונוולות געשו לו דברי חכמה וקדושה. אדרבה, סימנים ברורים מעידים, שגם בגלגולו החדש בהידלברג ראה בחסידות כמות שהיא

רי ההשכלה פארודיות למשנה ולתלמוד¹⁰⁸, ו-בתחום הפולמוס האנטי-חסידי נוצרה ספרות משכילית רחבה וענפה. בכל אחד משני הסוגים האלה ראוייה "מסכת חסידים" למעמד נכבד, אבל היא שונה ונבדלת מכל שאר היצירות בצירופם של שני הסוגים לחטיבה אחת: פולמוס אנטי-חסידי בצורת פארודיה תלמודית. בתרכובת זו, העשויה בוירטואוזיות ובחריפות מופלאה על יסוד בקיאות עצומה, יצר שפירא נשק חדש למלחמה בשתי הזיתות: כלפי החסידות וכלפי היהדות הרבנית, ואף ביקש להפעיל את המצאתו המסור-כנת בהעזה רבה. מגמתה של "מסכת חסידים" היתה לפגוע בשני הזרמים שניסו לעצור את התקדמות ההשכלה, כפי שא. ב. גוטלובר הכיר והכריז בשעתו¹¹⁰, ולערער את יסודותיהם במה-כה אחת. שפירא הניף את הגרון גם על התלמוד עצמו, ושם אותו ואת חכמיו ותורתם ללעג ולקלס, ואפילו ממצוות התורה שבכתב ושבעל-פה לא חסך את שבטו הסאטירי¹¹¹. כאן פרץ גדרות, כפי שלא העזו לעשות אפילו משכילים קיצוניים בדורו, ואם נפלטו מעטם דברים הנראים כקטרוג על התלמוד וכולול מפורש בגופי הלכה נאלצו להתנצל ולהתכחש למגמה אנטי-תלמודית¹¹², יתר מכון: במקומות רבים בספרו

¹⁰⁸ בהקשר זה יש לציין במיוחד "מסכת עניות" מאת א. מ. דיק ("כנפי יונה", בעריכת שניאור זק"ש, ברלין תר"ח, עמ' 3-20; ועיין "התנצלות המור-ציא לאור", שם, עמ' 39-41), "משנת אלישע בן אבויה" מאת מ. ל. ליליינבלום ("אסיפת חכמים", תרל"ח, בהמשכים; "כל כתבי משה ליב ליליינבלום", כרך ב', קראקא תרע"ב, עמ' 180-200). לאור "מסכת חסידים" שבידינו איני רואה שום יסוד לציונים, ששפירא כתב את חיבוריו הפארודיסטיים בעקבות "מסכת עניות" (עיין לעיל, עמ' 560-561). ליליינבלום קרא במסכתות של שפירא בשנת תרל"ב (עיין לעיל, שם), אבל הפארודיה ה"סוציאליסטית" של ליליינבלום למשנה שונה מאוד בצורה ובתוכן מן הפארודיה האנטי-חסידי של שפירא לתלמוד.

¹¹⁰ עיין לעיל, עמ' 560. נסיונו של גוטלובר להסיר משפירא את החשד, שהתכוון לפגוע בתלמוד, בוודאי לא היה מועיל כלל אילו המסכת היתה יוצאת לאור.

¹¹¹ עיין לעיל, עמ' 568, 572.

¹¹² א. א. קובנר ומ. ל. ליליינבלום, שהעזו למתוח

ביקורת קשה על ספרות ההלכה והתלמוד בכל-לה, הותקפו בשצף קצף על-ידי האדוקים ואפיי-לו משכילים מתונים ראו בדבריהם חילול הקודש, וכמה כרוכים כרכרו כדי להזים את ההי-אשמה, שהתכוונו להתריס כנגד התלמוד עצמו. ועיין י. קלוזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד', עמ' 145, 149-158, 166, 195-206, 212-214; ג. קצנלסון: המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים (תל-אביב תשי"ד). ליליינבלום הפליג בניעימות של התנצלות באיגרת לי. מ. פינס (מוסווה בכינוי "האדון הנכבד Nr 300, שהצהיר בסופה: "כל דבר הכתוב בתורה קדוש הוא בעיני, וכל סיג וגדר הבא בתלמוד יקר" (ההדגשה במקור - י. ת.) הוא בעיני" ("חטאות נעורים", כל כתבי מ"ל, שם, עמ' 337-336).

¹¹³ עיין לעיל, עמ' 562.

¹¹⁴ "כתבים ציוניים" של שפירא, עמ' י"א.

קליפות", ודרישתו היא: "המשכילים יבינו, כי תורתנו הצרופה והחכמה, חכמת אלהים, אחיות הנה ולא תצרורנה אשה אל אחותה; הצדיקים והקדושים ישליכו את אלילי קמיעותיהם, סודו- תיהם וקליפותיהם"¹¹⁶. גם המשכילים נדונים ל- כף חובה ונדרשים לתקן את המעוות, אבל גינוי "הצדיקים והקדושים" חמור לאין-ערוך. בציינו כי עד שלא יחול שינוי מהותי יסודי בחיי העם אין תקווה לרפא אותו מחוליו, ואפילו תינתן ה- אפשרות לבני ישראל לעבור לחיים פרודוקטי- ביים "בעבודת האדמה" יחזרו מהר לסורם, כו- תב שפירא: "המתחפשים באדרת הצדיקים ישו- בו לגזוז את צאנם צאן מרעיתם, לחלוב את פרו- תיהם ולפקוד את עקרותיהם, הגבאים יספרו נפ- לאות, ויבזבוזו ממונם של ישראל ויסיפו לסחור בקמיעות ובעפר ארץ ישראל והאדמה תשם"¹¹⁷. במשפט זה, שנשמעים בו הדי המשניות העוקצ- ניות שב"מסכת חסידים", נטש שפירא את מתי- נותו וזהירותו והציג את "הצדיקים והקדושים", בהוייתם לפי שעה, כרמאים ומשחיתים המחופ- שים במסכה של צדיקים וקדושים.

סיכומו של דבר: אם ביחס ליהדות הרבנית התחוללה תמורה יסודית בהשקפתו של שפירא, הרי לגבי החסידים והחסידות השינויים בעמדתו היו טקטיים בעיקרם. מגמתו להשפיל ולבער את החסידים ולעקור את החסידות משורשה נתחלפה בשאיפה להסיר את הגזק שבחסידות בתיקונה ובשיפורה, בבחינת "יתמו חטאים ולא חוטאים", ובמקום תוכחה סאטירית במקל חובלים נקט ב- דרך ההטפה הרטורית במקל-נועם.

¹¹⁶ "ארו" (צדרבוים, עורך "המליץ") הוסיף הערה אירונית: "הקשית לשאול, כי יאבדו בידיים חל- קם לעזה" ויעברו על איטור חמור של - מא- בד עצמו לדעת!" (שם, עמ' ל"א).

¹¹⁷ במאמר "אחי, טועים אנחנו!" (שם, עמ' ל"א- ל"א).

תנועה בעלת אמונות טפלות ומנהגים פסולים, שאף דיבר בגנותם בפומבי.

במאמרו "לא המדרש הוא העיקר אלא המע- שה", בבואו לדרוש ביטול המחלוקת והפירוד ו- הקמת אחדות בחיי העם, הוא כותב: "אחה ד' אלהים, אל תקצוף עלינו קצף ואל תפקוד עלינו משוגותינו. הגלות המר החשיך את עינינו, וה- דרשנים עקמו עלינו את הכתובים, ונחליף את תורתך הצרופה בדרשות של דופי, ואת דברי קד- שך הברורים כשמש בנוטריקון ורמזים, בסודות ואגדות, ודברי חכמינו המסלאים בפז המירונו בהבל פיהם של גודרי גדר הדחוויה וטופלי תפל על תפל". בהמשך הוא קורא בהתמרמרות: "רו- אה אנכי הנה והנה ואין איש מתעורר בצדק מכל המאורות הגדולים ומכל הגאונים והצדיקים וה- קדושים אשר בארץ. עודנם רובם עוסקים בדר- שות ובנוטריקון, ברמזים ודברים של מה בכך. עודנם רודפים באף איש את חסידי חברו וכל אחד מלגלג ומגדף את תורתו של חברו"¹¹⁶. אכן הצדיקים המחורפים ב"מסכת חסידים" נקראים עתה "המאורות הגדולים", אבל כל עוד לא שי- נו את דרכם הרי הם וחסידיהם שרויים באפילה. במאמר אחר מובלטת עוד יותר הכתובת הח- סידית ליחס ביקורתי חריף. שם מטיח שפירא דברים בוטים כלפי כל השכבות: עשירים ומש- כילים, צדיקים והמוזן העם, תועים ומתעים, ודו- רש מכולם הודאה באשמה וחזרה בתשובה, אבל הקטרוגים החמורים ביותר מופנים אל מנהיגי החסידות. "כלנו כצאן תעינו, כלנו תועים ומת- עים, כלנו חייבים אנחנו ואשמים בדמי עמנו השפוכים לעינינו, בכבודנו הנתון לכלימה, בכ- בוד תורתנו הצרופה ואמונתנו הטהורה, אשר המירו אלה בכסף וזהב, אלה בהבלים והזיות, אלה בהפקרות גמורה ואלה בקמיעות, סודות ו-

¹¹⁵ שם, עמ' י"ג-י"ד.